

האם הפסוק "כי בא" וגו' הוא חלק משירת הים ותשובות ר' יצחק פאציפיקו ור' חיים וולטירא הקשורות לכך

אם באנו לכתוב במפורט על תולדות חייו ויצירותיו של ר' יצחק פאציפיקו, הרי שהדבר יארך יתר על המידה ויצא מגדרו של מאמר זה. לכן אמרתי כי במקרה זה, אסתפק בהביאי מדברי ר' חננאל ניפי על ר' יצחק פאציפיקו, אוסיף עליו מספר פרטים מסויימים כראות עיני ואולי ארחיב על תולדותיו פעם אחרת. הרי לנו מדברי ר"ח ניפי¹:

כמוהר"ר יצחק בכ"ר אשר פאציפיקו אב"ד בק"ק ויניציאה, חמיו של הר"ר קורינאלדי בעל בית דוד². יש תשובה ממנו על היזק ראייה בשמש צדקה³ חה"מ סי' יו"ד⁴, ועוד לו בדף מ"ו תשובה שנית⁵ וחתום התפ"ו⁶.

וראיתי קובץ תשובותיו כ"י הנקראים משפ"ט שלו"ס⁷. אי מהן תשובה שלימה על גרעין פורמינציון שנמצאה בתבשיל בתוך הפסח... וחתם בשם הישיבה הכללית של ויניציאה⁸... עוד לו תשובה ארוכה על רב שצוה לפני מותו שלא יספידוהו⁹... עוד ראיתי בשו"ת מהר"י"ף הנ"ל תשובה ארוכה להוכיח דרב שזולל בנידוי העיר ובא להדפיס ספר אחד שחיבר, שאין להתיר לו שידפיסו עד ישוב מחטאו ורבני העיר יתירו לו נדויו¹⁰.

ויש לו ויכוח ארוך עם הרב הגדול מוהר"ר נתנאל הלוי כשהיה מ"ץ בפאדובה על ס"ת שנמצאת ה' של אלדים נוגעת ואינה נוגעת אל גגה... והסכימו עמו כמוהר"ר חיים וולטירא והרב הקדוש מוהר"ר יעקב חזק זלחה"ה מפאדובה¹¹.

ויש בידי כתיבת יד ההשגות שעשה לפסק מוהר"י"ח ע"ע וי"ו קטיעא שנחלקו בה רבני רוויגו וויניציאה...¹²

והרב הנ"ל היה דרשן ומשורר והגיה מחזור אשכנזים ע"פ הדרת קדש¹³, ושם נדפס שיר זהב שלו. ועלה השמים בליל מש"ק י"ג ניסן שנת התק"ו.

1. תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לרמ"ש גירונדי עם הוספותיו של ר"ח ניפי, טריאסטי, תר"ג, עמ' 147, אות כט.
2. הכוונה לספר בית דוד על המשנה, ויניציאה, תצ"ז-תצ"ח. 3. שו"ת שמש צדקה לר"ש מורפורגו, ויניציאה, ח"א וח"ב, תק"ב-תק"ג. 4. נכתבה בתאריך: יום הששי, כא אדר ראשון, התפ"ו. תשובה זו חזרה ונדפסה ע"י רה"י הלוי בספרו משפטי הלוי, ח"ב, בני ברק, תשס"א, שבסופו נדפס קונטרס שמש צדקה, שבו נלקטו מספר זה התשובות בעניין תוספת בנייה מעל חלון חבירו, ותשובה זו נמצאת שם בעמ' שלב, סי' טז.
5. בנוסף לתשובות הללו, הוא נזכר בספר גם כשואל, בחו"מ ראש סי' ח, דף כ ע"ד; וכן חתם בשם הישיבה הכללית בויניציאה על תשובה בחו"מ סי' לח ס"ב, דף נז ע"ב. 6. התשובה נמצאת בדף מו ע"ב וע"ג, אבל אין בה תאריך. אלא שהיא מתייחסת לאמור בסי' לר, ושם בדף לו ע"ב, סי' א, נמצאת תשובת ר"י פאציפיקו, ושם יש תאריך. 7. כתב היד מכיל 5 כרכים. בשעתו הוא היה ברשותו של ר' אברהם מרצבכר, ראה רנ"ר רבינוביץ, אהל אברהם, מינכן, תרמ"ח, מס' 80. כיום הוא נמצא בספריית Ms. Hebr. Oct. 107. Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Frankfurt am Main.
8. תשובה נמצאת במשפט שלום ח"א, סי' מה, עמ' 263. מעניין לציין כי במשפט שלום ח"ד סי' כ, עמ' 34, נמצאת אותה שאלה, אבל התשובה שונה בתכלית, אם כי המסקנה נשארת אותה מסקנה. תשובה דומה לזו הנמצאת בחלק א, למעט שינויים מסויימים, נתפרסמה בכתב העת כרם שלמה, כרך ו (ניסן, תשמ"א), עמ' ט-י, ומסתבר שנתפרסמה מכתב יד אחר. כמו כן בתשובה שנתפרסמה בדפוס, נמצאת עמה ונדפסה, גם הסכמת השד"ר ר' ישראל רפאל קמחי, שאינה נמצאת בשתי התשובות במשפט שלום. 9. נמצאת במשפט שלום ח"ב, סי' ח, עמ' 53 ואילך. נמצאת גם שם, ח"ד, סי' כח, עמ' 43, בשינויים קלים. 10. נמצאת במשפט שלום ח"א, סי' מדר, עמ' 256. 11. נמצא במשפט שלום ח"א סי' יד-יט, עמ' 177 ואילך. 12. על הויכוח בעניין זה ראה ר"ש חסידה, מוריה, שלט-שם (תשס"ח), "קונטרס בדין וי"ו קטיעא דשלום", עמ' כט-נו. במשפט שלום ח"א סי' י, עמ' 22, יש מעט מעניין זה, שבו הכותב מספר בקצרה על העניין ודומה שהוא שולח את הנושא לעיון חכמי קושטא, פרט שלא ידוע לנו במחלוקת זו. 13. ראה מ' בניהו,

נראה שר"ח ניפי אינו מזכיר כאן, מפני הכבוד, כי ר"י פאציפיקו היה מהמתנגדים לרמח"ל בשעתו, והוא חתם בשם רבני ויניציאה על מספר איגרות בנושא זה¹⁴. זאת ועוד, ר"ח ניפי כתב ערך, יחסית גדול, על הרמח"ל, ושם הוא מזכיר בעיקר את שמות החכמים שתמכו בו, ואילו בין המתנגדים הוא הזכיר רק את ר' משה חאגיז¹⁵. והנה ראינו לעיל כי ר"ח ניפי הזכיר כמה תשובות שראה בספרו של ר"י פאציפיקו, וביניהן הזכיר את התשובה: "דבר שזלזל בנידוי העיר ובא להדפיס ספר אחד שחיבר". ונראה בעיני שהכוונה היא לרמח"ל, אלא שר"ח ניפי לא רצה לפרש זאת, וסתם ולא פירש.

גם ביחס לתולדותיו של ר' חיים וולטירא אביא מדברי ר"ח ניפי¹⁶:

כמוהר"ר חיים בכ"ר משה בכמהר"ר אהרן וולטירא זצ"ל בזמן הרב בן המחבר שמש צדקה... הרב חיים הנ"ל נולד בוויניציאה ודר באנקונה ובסיניגליה, ובשמש צדקה א"ח סימן ל"א באה הסכמתו לפסק הרש"מ בן המחבר... ואח"כ חזר לדור בוויניציאה, וראיתי חתימתו עם שאר רבני ויניציאה קאלימני ופאציפיקו¹⁷ נגד פסק הגאון הקדוש מוהר"ר יעקב חזק מפאדובה החולק עמהם. והר"ר דוד פארדו האחרון ז"ל נתוכח עמו על ענין נשיאת האומברילה בש"ק עיין שו"ת מכתם לדוד א"ח סי' א, וסיפר לי הרב החסיד כמוהר"ר אברהם יונה ר"מ ומ"ץ בק"ק ויניציאה ששמע מהרב הנ"ל כמוהר"ר וולטירא שאמר פה אל פה להרב פארדו (אחר הדפסת ספרו) לולא זקנתי ושבתי הייתי משיב לכת"ר בכל עוז ותוקף נגד תשובות... וכבר הוכחתי בתשובותיו) לוית ח"ן שנראה שהרח"ו הנ"ל חיבר ספר שאלות ותשובות.

אציין כי מ' וילנסקי¹⁸ הוסיף פרטים חשובים על תולדותיו של ר"ח וולטירא, על רבנותו, וקשריו עם חכמים שונים. כן ציין לתשובות נוספות שלו הנמצאות בספרי חכמי הדור, ציין לשירים שחיבר והוכיח גם כי היה מקובל.

מתוך ספר התשובות משפט שלום, הנמצא כאמור בכתב יד, בחרתי לפרסם בזה תשובה של ר"י פאציפיקו¹⁹ הקשורה לשביעי של פסח כפי שיראה המעיין, ובצמוד אליה תשובתו של ר"ח וולטירא המאשר את פסקו.

נעבור אפוא לדיון בנושא התשובה שלפנינו. כידוע, הפסוקים של שירת הים הנוכרת בספר שמות, נכתבים בתורה בצורה מיוחדת הנקראת "אריח על גבי לבינה ולבינה על גבי אריח". מוסכם על הפוסקים²⁰ שספר תורה ששירת הים לא נכתבה בו בצורה זו, הרי שהוא פסול. בשאלה שלפנינו מדובר בפסוק: כי בא סוס פרעה (שמות טו, יט) וגו', שלא נכתב כחלק מהשירה, והשאלה היא מה דינו של ספר תורה זה. לכאורה אין מקום לשאלה זו, שהרי הרמב"ם בהל' ספר תורה ספ"ח כתב במיוחד את כל השירה וצורתה, והפסוק "כי בא" הוא חלק ממנה²¹, ואם כן מה מקום לשאלה זו. אלא שר' יצחק בתחילת תשובתו מוכיח כי אם יש "איזה גדול" הסבור כי הפסוק "כי בא" אינו חלק מהשירה, אזי בדיעבד ניתן לסמוך על דעתו, והספר כשר. נעמוד איפוא על כמה נקודות בתשובתו של ר' יצחק, ולא דווקא לפי הסדר של דבריו.

א. דעת פרשנים בקביעת מקום סיום השירה

כאמור, ר' יצחק בתשובתו מוכיח כי אם יש "איזה גדול" הסבור כי הפסוק "כי בא סוס" אינו

הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 296, מס' 29. 14. ראה ש' גינצבורג, ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, תל אביב, תרצ"ז, על פי המפתח בדף תפה ע"ב. 15. ראה תולדות גדולי ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 227 ואילך, אות ג. 16. תולדות (לעיל הערה 1), עמ' 109, אות ח. 17. וילנסקי הנזכר לקמן בהערה 18, הוכיח כי הכוונה כאן לר' אברהם ב"ר יצחק פאציפיקו, הוא בנו של ר' יצחק דנן. 18. במאמרו 'על רבני אנקונה', סיני, כה (תש"ט), עמ' עז-פ. אוסיף עליו עוד כי בעיר פינאלי בסיון תק"ט, מצינו חתימתו של ר' חיים. ראה מ' בניהו, 'רבי שמואל שלם משאלוניקי בגדולתו ובידידתו', ספונות, טו (ספר יוון כך ה), ירושלים, תשל"א-תשמ"א, עמ' לה-לו. 19. כדאי לציין כי בסוף ספר דרושים ולקחי מוסר, מכתב ידו של "רב גדול אחד זצ"ל תלמיד הגאון רבי מרדכי בנט זצ"ל", ברוקלין, תשנ"ט, נדפס צילום של תשובת ר"י פאציפיקו בעניין תקנות של חברה נישואין, וגם העתקה של התשובה. לפי הרשום בשער הספר, התשובה נמצאת בכתב יד ברשותם של המוציאים לאור. אכן היא נמצאת גם לפנינו במשפט שלום, ח"א, סי' כ, בשינויים קלים. 20. רמב"ם הל' ספר תורה, פ"ח ה"ד: "או ששינה צורת השירות פסול", וכן כתב בשו"ע, יו"ד סי' רע"ה ס"א: "כתב השירה כשאר הכתב, או שכתב שאר הכתב כשירה, פסול". 21. כך על פי נוסח הדפוס, וראה לקמן בעניין זה.

חלק מהשירה, אזי בדיעבד ניתן לסמוך על דעתו, והספר כשר. לפי זה, מעתה ואילך שורש העניין הוא שעלינו למצוא "איזה גדול" הסבור שהפסוק "כי בא" אינו חלק מהשירה. לפיכך הביא ר' יצחק את דברי הרמב"ן בפירושו לתורה, וכן עוד פרשנים הסבורים שהפסוק "כי בא" אינו חלק מהשירה²². לפיכך, בסוף תשובתו, תמה ר' יצחק על דברי האר"י, שהובאו בשו"ת גינת ורדים, שבהם נאמר על הרמב"ן: "דאגב חורפיה לא דק, שבקש לו חבר ולא מצא, ושאינן ראוי לסמוך עליו אפי' בשעת הדחק". כיצד יתכן לומר כן, והלא הוא, ר' יצחק, הוכיח שיש כמה וכמה הסוברים כרמב"ן. בדומה לדבריו כתב גם ר' צבי הירש מברלין²³:

ואנא אמינא במח"כ לא טוב עשה דאגב חורפ"י מחליא ליה לשבח"י דהרמב"ן דלא יחידאה הוא בדבר, וכבר מצאתי לו חברים ה"ה רש"י ותוס' ה"ל²⁴ אף שחולקים בפירושו מודים שאיננו מהשירה. וכ"כ ר' בחיי בפירוש התורה וכתב סוד על השירה שהיא ח"י פסוקים, וכ"כ האבודרהם... וכ"כ בעל שער השמים בסידור²⁵, והיה מקובל גדול ובקי בכתבי האר"י ז"ל, וכן נראה מהריקנטי²⁶. גם מצאתי למחבר כנפי יונה²⁷ שפי' ג"כ השירה של התפלה רק עד ה' ימלך, נמצא דלאו יחידאה הוא הרמב"ן... אמנם לענין הלכתא נראה כהראב"ע פ' בשלח... וכן מצאתי במכילתא דר' ישמעאל שם²⁸.

על דבריו בסוף: "אמנם לענין הלכתא" וכו', נעמוד בסעיף ד, אבל דבריו על המכילתא דורשים ביורר, שהרי לפנינו הוכחה מתורתם של התנאים. דברי המכילתא קצרים ביותר ונאמר בהם: "ה' ימלך לעולם ועד, ממני מה כי בא סוס פרעה ברכבו ופרשיו בים וישב ה' עליהם" וגו'. אנו נוכחים לראות כי מדברי המכילתא אין ראיה ישירה בדבר סיום השירה, אלא לפנינו עניין של פרשנות, וכבר כתב החיד"א²⁹: "מאמר זה תמוה ודשו ביה רבים". לא רק מפרשי המכילתא כתבו הסבר למאמר זה, אלא גם חכמים נוספים. אין מן הצורך לציין אליהם, שהרי די לנו בעדותו של החיד"א, כדי להסיק מכאן כי אין למכילתא זו פירוש אחד מוחלט ומוסכם, ולפיכך דומה שאין ממנה ראיה לענייננו³⁰.

22. ניתן להוסיף עוד פרשנים שנדפסו לראשונה מכתב יד רק לפני כמאה שנים ויותר, כגון רשב"ם, מהר"ם, מהר"ד ראזין, ברעסלויא, תרמ"ב, שאף הוא סבור שהפסוק כי בא אינו מהשירה (בפירוש רשב"ם, מהר"ם, רמ"י לוקשיין, ירושלים, תשס"ט, עמ' 228, מיקום הערה כז ולשונה אינם תואמים זה את זה, כי הם אינם מוסכים על אותו פסוק כפי שיראה המעיין), וכן את ר' יוסף אבן כספי, בספרו משנת כסף, חוברת שנייה, קראקא, תרס"ו, שאף הוא סבור בדומה לרשב"ם. 23. בהגהותיו לגיטין צ ע"א, דפוס וילנא. 24. היינו רש"י ותוס' שם בגיטין. 25. כוונתו לסידור ר' ישעיה הורוויץ בעל שני לוחות הברית, אמשטרדם, תע"ז. במהד' אהבת שלום, ירושלים, תשנ"ח, עמ' רפו, כתב ר' ישעיה לאחר שהסביר את ה' ימלך לעולם ועד: "הרי נשלם שירת הים. ומן ויושע ידו"ד ביום ההוא וכו' עד ידו"ד ימלך לעולם ועד יש י"ח אזכרות של ידו"ד וכו'". 26. לא מצאתי בריקנאטי, אבל בסידור שער השמים הביאו כמה פעמים, ואולי מזה יש להסיק שכוונתם זהה. 27. נראה שכוונתו לספרו של רמ"ע מפאנו, וכרגע לא מצאתי שם. 28. וכן כתב ר"י בער בסידורו עבודת ישראל, וגם ר"ל גורדון בסידורו אוצר התפילות בתקון תפלה. 29. בספרו פני דוד על התורה, פר' בשלח, אות יד. 30. במדרש הגדול על אתר, מהר"ם מרגליות, ירושלים, תשל"ו, עמ' שיב: "ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים, הרי שמונה עשר פסוקים". מכאן כי הפסוק כי בא, שהוא הפסוק התשעה עשר, אינו חלק מהשירה. אבל בהמשך נאמר במדרש: "וכנגדן פייסן הקב"ה בשמונה עשרה פסוקי נחמות" והמדרש מונה בעמ' שיג גם את הפסוק כי בא, ופסוק נחמה נגדו. כבר נתקשה בכך רד"צ הופמן, והגיה בתחילת דברי המדרש: "יש פסוקים, והביאו ר"מ כשר בתורה שלמה, שם, עמ' קנה, אות רכז. ואכן כך הוא הנוסח בספר הרמזים על התורה לרבנו יואל, מהר"ם קלוגמן, בני ברק, תשס"א, עמ' רנו. רבנו יואל מחכמי אשכנז הוא, ונמצא שדבריו אינם עולים בקנה אחד עם רוב סופרי אשכנז כפי שנראה בהמשך. אבל נוסח שונה נמצא בפירוש הרוקח על התורה, מהר"ם קלוגמן, בני ברק, תש"מ, עמ' פב: "י"ח פסוק מן [אז] ישיר עד סוף השירה" וכו'. וכן עולה גם מדבריו בעמ' עז לפסוק יט: "עתה מפרש על מה עשינו שירה זאת, כי בא סוס פרעה". כבר העירו כי הפירוש מיוחס לרוקח ואינו בהכרח ממנו, אבל ברור שהוא מחכמי אשכנז. גם בפירושו ר' אפרים על התורה (בחלק מכתביה אשכנזית), מהר"ם קלוגמן, ירושלים, תשנ"א, עמ' רכו, הנוסח הוא י"ח פסוקים. וזה מתאים לדבריו בעמ' רטו על פסוקים יז-יח: "מקדש ה'... ה' ימלך... והם שני שמות... וחתם אותם בסוף השירה". אבל יש לעיין ממה שכתב בריש עמ' רכו: "ואותיות תשס"ח עד סוף השירה כמנין שירה וזמר". ללא הפסוק כי בא יש בשירה 704 אותיות. עם הפסוק יש 774. הגימטריה של שירה וזמר היא 768. אפשר שבנוסח שלפניו יש כמה מלים בשירה הכתובות בכתב חסר, כך

ב. מנהג הסופרים והמעתיקים בכתיבת השירה

אולם שמה תאמר, דברי פרשנות אינם מחייבים שכך ינהגו הלכה למעשה בכתיבת ספר תורה. לכן, מוכיח ר' יצחק בתשובתו כי גם הסופרים נהגו לא לכתוב את הפסוק כי בא חלק מהשירה. וברור כי "אי אפשר שהרבה סופרים מהרבה עיירות יטעו בטעות אחד. ובנ"ד במנטובה נמצאו שני ספרי תורה, וביניציאה חמשה, ובפרט אחד מהם ישן נושן שבא מארץ צרפת יותר ממאתים שנים", היינו ובכולם הפסוק כי בא אינו חלק מהשירה.

ניתן להוסיף על דבריו על יסוד ממצאים של חוקרים בדורנו. י"ש פנקובר³¹ הסיק כי ברוב כתבי היד הספרדיים של המקרא (כלומר, לא ספרי תורה) הפסוק "כי בא" הוא חלק מהשירה. לעומת זאת, בכתבי יד אשכנזיים ובכתבי יד צרפתיים-אשכנזיים של המקרא, צורת כתיבת השירה עצמה אמנם נכתבת ברווחים אבל צורתה מגוונת ואינה אחידה. לעומת זאת יש לכל כתבי היד פרט משותף אחד והוא, שהפסוק "כי בא" נכתב ללא רווחים כל עיקר, ולמדנו מזה שהוא אינו חלק מהשירה. כמו כן הסיק כי בכתבי היד התימניים של המקרא מתאימה חלוקת השירה לחלוקה שבכתר ארם צובה, ולדבריו כך הוא גם הנוסח האמיתי בדברי הרמב"ם, אלא שנשתבש בדפוסים. לפי זה הפסוק "כי בא" הוא חלק מהשירה.

"פרץ המשיך לחקור את מצב השירה בכל כתבי היד האשכנזיים של המקרא הידועים כיום, שהם 231 במספר³². אף הוא הגיע לאותה מסקנה של פנקובר. לאמור, השירה עצמה אמנם נכתבת עם רווחים, אבל בצורות שונות. לעומת זאת ברוב המכריע (90%) של כתבי היד הפסוק "כי בא" נכתב ללא רווחים, ואין הוא חלק מהשירה³³.

מחקרים אלו מאששים את דברי ר' יצחק פאציפיקו בדבר מנהג הסופרים כפי שראה בספרי התורה באיטליה³⁴. וכן מצאנו גם במספר סדורים כמנהג בני רומה הנמצאים בכתב יד³⁵.

ג. היכן מסתיימת שירת הים בתפילת שחרית

ר' יצחק סבור כי ניתן להוכיח את מקום סיום שירת הים גם מתפילת שחרית: "כי ברוב תפוצות ישראל אומרים בזמרות שחרית השירה, וכולם גומרים ה' ימלוך לעולם ועד, הלא דבר הוא". עצם הנוהג לומר את השירה בשחרית בכל יום היה שני במחלוקת עוד בתקופת הגאונים³⁶. רב סעדיה גאון כתב³⁷: "ויש נוהגים לקרוא אח"כ ויושע ה' ביום ההוא כל הפרשה עד כי אני ה' רופאך, ואף על פי שזה יפה אין בו חיוב או הכרח". ואילו רב עמרם אינו מביא זאת בסדרו, וכפי שכתב על כך המנהיג³⁸: "וב[ן]סוד העמרמי עד ומהללי לשם תפארת, ולא עוד, ועומד שליח ציבור ואומ' ישתבח. ובכל גבולי ישראל אומ' השירה, ואין ודאי ראוי לדלגה". אמנם הגאונים לא נחלקו אלא על

שנקבל 768, אלא שלפי זה עולה שהפסוק כי בא הוא חלק מהשירה. וצריך בירור. ³¹ בספרו, נוסח התורה בכתר ארם צובה, עדות חדשה, רמת גן, תשנ"ג. בעמ' 32-50, הוא דן באורך רב בצורת כתיבת השירה. הוא הביא גם מקורות רבניים נוספים על אלו שהוזכרו כאן, ואיני מאריך בזה, אלא הבאתי את מסקנתו בעמ' ³⁷. מסקנתו ביחס לכתבי היד התימניים נמצאת שם בעמ' 40-41. ³² במאמרו 'מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים', בתוך: ישראל, כרך ו', מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין (בעריכת: ר"י זר ו' עופר), ירושלים, תשע"א, עמ' 179-203. מסקנתו נמצאת בעמ' 197-198. ³³ ניתן להוסיף על כך את חכמי האשכנזים שהוזכרו לעיל, הערה 30. וכן את דעתו של ר' אלעזר ב"ר משה הדרשן, נכד ר"י החסיד, כפי שהעיר על כך פנקובר (לעיל הערה 31), עמ' 39, הערה 90. ³⁴ כך עולה גם מדברי בעל הלכות קצובות, מהד' ר"מ מרגליות, ירושלים, תש"ב, עמ' 160, אות יט, כפי שהראה פנקובר (לעיל הערה 31), עמ' 39, הערה 91. לדעת ר"מ מרגליות במבואו עמ' 11-20, מחבר בעל הלכות קצובות פעל באיטליה. ³⁵ סדור כמנהג בני רומה, מאה ט"ו, כ"י הספריה הלאומית, ירושלים, 1384 ⁴, השירה בתפילת שחרית מסתיימת כך: ה' ימלוך לעולם ועד, ה' מלך ה' מלך וכו', ועוד פסוקים ואיני מפרטם, אבל לענייננו ללא הפסוק כי בא. וכן בסידור מנהג רומה, נכתב בשנת רצ"א, כ"י הספריה המלכותית בקופנהגן, Cod. Sim Hebr. 70 וכן מחזור בני רומה, נכתב בשנת קנ"א, כ"י הספריה הלאומית, ירושלים, 4281 ³⁸, כנ"ל (אינם שוים בכל הפסוקים הנוספים), ועוד. ³⁶ על שילוב שירת הים בתפילת שחרית ראה י' תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים, תשס"ג, עמ' 67-72. ³⁷ סדר רב סעדיה גאון, מהד' אסף, דוידסון ויואל, ירושלים, תש"א, עמ' לד. ³⁸ דיני תפילה סי'

הנוהג ההבלי, וגם אלה בבבל שלא אמרו שירת הים בכל יום, בכל זאת נהגו לאומרה בשבתות ובמועדים. לעומת זאת מנהג ארץ ישראל באותה העת היה לומר את השירה בכל יום³⁹.

אבל דומה שהכל מודים כי מאוחר יותר, נתקבל בכל קהילות ישראל לאומרה. אכן מדברי ר' יצחק עולה כי בזמנו עדיין היו מקומות שלא נהגו לאומרה בכל יום.

עוד למדנו מדברי ר' יצחק הללו כי כולם מסויימים את השירה בפסוק ה' ימלוך לעולם ועד. פשטות דבריו היא שגם לא נהגו לכפול את אמירת ה' ימלוך. שהרי אילו נהגו כן, מן הסתם היה מדגיש זאת משום שכפל זה בא ללמדנו כי כאן נסתיימה השירה, וכמ"ש הב"י בסי' נא בשם ר"ד אבודרהם⁴⁰, והרי זו הוכחה נוספת לשיטתו. ואכן יש הסבורים⁴¹ שאמירת הפסוק כי בא, שאינה נמצאת בסידורי אשכנז הישנים⁴², נכנסה לסידור ונתקבלה כנראה על יסוד הקבלה. זאת בהשפעת המג"א בסי' נא סק"ט שהביא כן בשם "כתבים", שהם ספרי הקבלה על יסוד תורת האר"י⁴³.

אכן מן הראוי לציין כי כבר לפני זמנו של המג"א אברהם, אנו שומעים על שינוי שחל באמירת סוף השירה בירושלים, בתשרי שנת ת"י. אמנם גם שינוי זה נעשה בהשפעת תורת האר"י. זאת אנו למדים משאלה שהופנתה לר' שמואל ויטאל בעניין זה⁴⁴. השואל כתב שאין לכפול אמירת הפסוק ה' ימלוך מהטעם שכתב בספר או"ח שהובא בב"י בסי' נא, והוסיף:

ונמצא הטעם ההוא כתב שמץ מנה בסי' הכונות של הרב הגדול מר אביו זלה"ה הנמצא אתנו מהמ[ה]דורא קמא ומכ"ש שאין לומר פסוק כי בא סוס פרעה מהטעם ההוא, ובפרט לדעת הרמב"ן וזולתו שסוברים שאינו מן השירה, וכן נהגו פה עיר הקדש מימי קדם שהיה הרב הגדול מורנו אביו זלה"ה מרביץ תורה פה ירושלים תוב"א ואחריו כמה חכמים שלמים וכן רבים מתוקנים ומקובלים עיני ראו ולא זר שלא היו נוהגים לאמרו. ואדרבה היו מוחים במי שה' רוצה לאומרו ביום ש"פ⁴⁵, וכן שמעתי אומרים כי שם בדמשק מנוחתו בק"ק של הרב הגדול מורנו אביו זלה"ה לא נהגו לאמרו. ועתה קמו פה קצת אנשים ורצו לכפול פסוק ה' ימלוך שנים מקרא ואחד תרגום, ואומרים גם כן פסוק כי בא סוס פרעה וכו' בכל יום ואומרים כי כן כתוב בספר עץ חיים ולא נתנו טעם מספיק לדבריהם כדי לשנות המנהג.

ר' שמואל השיב כי בנוסח התפילה יש ללכת אחר האר"י, שלא חש לדברי קודמיו וחלק עליהם בעניינים מסויימים. העובדה שאבין, ר"ח ויטאל, לא מיחה בימיו באלה הנוהגים אחרת ממנו, אינה מלמדת דבר. זאת כיון שאבין "מעולם לא מיחא אותם ולא כיהא בס מפני רוב ענותנותו וחסידותו, האמנם אנחנו צעירי הצאן אחרי פטירתו קמנו ונתעורר⁴⁶ ונתחכמנו להוציא דבריו לאור מן הכח אל הפועל מה שהוא לא עשה בחייו" וכו'. אחר כך העתיק ר"ש ויטאל את הקטע הבא מספר עץ חיים⁴⁷, שממנו מתברר כיצד יש לנהוג:

אז ישיר משה וכו' ה' ימלוך לעולם ועד, פסוק זה יכפלו שני פעמים בלשון הקדש ובפעם שלישית בלשון תרגום ה' מלכותיה קים לעלם ולעלמי עלמיה. כי בא סוס פרעה וכו' ובני ישראל הלכו וכו' כי לה' המלוכה וכו' ועלו מושיעים וכו' והיה ה' למלך וכו' ישתבח שמך וכו'.

ר"ש ויטאל עצמו מסביר זאת:

וטעמא דמילתא כדי להשלים שמונה עשר הויות שיש גם כן ביי"ח פסוקים של יהי כבוד ה' לעולם וכו', וכנגד יי"ח ברכאן של ברכות השחר ועיין באורך בספר הכונות, וכן ניהגתי אני לומר כן כל ימי בכל בתי

כד, מהד' רפאל, ירושלים, תשל"ח, עמ' נד, והעתקתי משם. ³⁹ רי"י סטל, בספרו סגולה, חלק ראשון, ירושלים, תשע"ב, עמ' 5-1, סבור שניתן להוכיח מפיט של ר' אלעזר הקליר לשביעי של פסח, היינו הרבה לפני אמצע תקופת הגאונים, ששירת הים נאמרה כבר בזמנו, בתפילה שחרי' שבכל יום. סטל ציין למקורות רבים הדנים בעצם הנוהג של אמירת השירה, בנוסף על אלה שצוינו בספרים שהוזכרו לעיל בהערות 36, 37, 38, והואיל ואין זה הנידון העיקרי לפנינו איני מציין למקורות נוספים. ⁴⁰ סדר שחרית של חול ופירושה, מהד' ירושלים (עם הגהות רש"א ורטהיימר), תשכ"ג, עמ' סג, מהד' תהלה לדוד, ירושלים, תשס"א, עמ' קנא, ושם צוינו מקורות נוספים, ואיני מאריך בזה. ⁴¹ כך דעת פנקובר (לעיל הערה 31), עמ' 38, הערה 39, וכן נכתב בספר לוח ארש ליעב"ץ, מהד' ר"ד יצחקי, אצורנו, תשס"א, עמ' תנח-תנט, אות ו. ⁴² פרט זה נכתב בספר לוח ארש (לעיל הערה 41). ⁴³ ראה לקמן בדברי ר' ש"ר ויטאל, וכן ליד הערה 47. ⁴⁴ שו"ת באר מים חיים, מהד' ר"א ווידער ורא"פ הרשקאוויטש, בני ברק, תשכ"ו, סי' יט. ⁴⁵ שתי פעמים. היינו אלו שכפלו את אמירת ה' ימלוך. ⁴⁶ ר"ד יצחקי העיר לי כי אפשר שצ"ל: ונתעורר, על פי הכתוב בתהלים כ, ט: ואנחנו קמנו ונתעורר. ⁴⁷ לפנינו נמצא כן בשער הכונות, שער ו, ענין נוסח התפילה, ירושלים, תרנ"ג, דף נא ע"ב.

כנסיות שבדמשק יע"א, וכן כל עמא דבר, ועכ"ז כל ההולכים אחרי דרכי הגאונים ז"ל והפוסקים ז"ל הרשות נתון ביד כל אחד ואחד להתפלל כפי מנהגו ואין קפידא בשינוי...

מן הראוי היה לערוך בדיקה מקיפה גם במחזורים ובסידורים שאינם אשכנזיים, ומפאת כובד המלאכה וקוצר הזמן לא עשיתי כן. מכל מקום אציין כי בסידור ר' שלמה בר נתן, שמוצאו מן המזרח ונכתב בסוף המאה הי"ג⁴⁸, נאמר: "ויאמר ויושע ה' ביום ההוא. וירא וגו' ויגמור השירה עד ה' ימלוך לעולם ועד וגו'⁴⁹ ומושל בגוים ועלו מושיעים... המלוכה. והיה ה' למלך... ושמו אחד. יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם. ממזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה'". בסידור זכר צדיק לר' יוסף ו' צדיק, שנכתב בספרד בשנת רכ"ז⁵⁰, שירת הים בתפילת שחרית מסתיימת בפסוק ה' ימלוך, ואחריה נוספו שני פסוקים: כי לה' מלוכה, והיה ה' למלך. כך נמצא במחזור ספרדי ליום כפור כתב יד משנת 1481⁵¹, ועוד⁵². לאמור, ה' ימלוך הוא סוף השירה⁵³. ייתכן וכך עולה גם ממנהג קורפו, על פי כתב יד מסוף המאה הי"ד, שמצויינת בו אמירת שירת הים⁵⁴.

בסידור לפי מנהגי ק"ק ארם צובה, ויניציה, רפ"ז, בשחרית ליום חול ולשבת נמצא כך: ה' ימלוך לעולם ועד. ה' מלכותיה לעלם ולעלמי עמיה. כי בא... כי אני ה' רופאך. לאחר מכן עוד תוספת של פסוקים⁵⁵. אבל בשביעי של פסח נמצא בו רק: ה' ימלוך לעולם ועד. כי בא... רופאך. יש לציין כי בכל המקומות הללו השירה מודפסת בו בצורה מיוחדת מעין אריח על גבי לבינה, אבל החל מהמלים כי בא סוס וכו', צורת ההדפסה הופכת לרגילה. נמצא כי גם כאן הפסוק ה' ימלוך הוא סוף השירה⁵⁶.

ד. האם סיום שירת הים בתפילה מעיד גם על סיומה בספר תורה

יש לדעת, וזאת בניגוד לדברי ר' יצחק פאציפיקו, שלא כולם מסכימים כי ניתן להוכיח מסיום שירת הים בתפילה, על סיומה של השירה. נראה כי דברי הרמב"ם המפורשים שהפסוק כי בא הוא חלק מהשירה, גרמו לראשונים ואחרונים לחלק בין סיום השירה בתפילה, לבין סיומה בספר תורה. ר' יו"ט ליפמן מילהוין חיבר תיקון ספר תורה על פי דעתו של הרמב"ם, ולצורך כך בדק תיקונים של ספר תורה, וספרים נוספים, והוא מסיק שברור כי הפסוק כי בא הוא חלק מהשירה, אלא⁵⁷:

48. סידור ר' שלמה בר נתן נתפרסם ע"י ר"ש חגי, ירושלים, תשנ"ה. קביעת מקומו ותאריך כתיבתו הוא על פי מאמרו של ר"ש צוקר, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-746. הציטוט בפנים הוא בעמ' י. 49. לא נתברר מקומו של קיצור זה כאן, ונראה שהיה צ"ל: ועד. כי לה' המלוכה וגו' ועלו מושיעים... 50. כתב יד המוזיאון הבריטי Or. 11594 (ס' 8351). על החיבור ומחברו ראה, זכר צדיק, סדר חג הפסח, מהד' שושנה-שפיגל, ירושלים, תשנ"ד, במבוא. 51. צילום של מחזור ספרדי ליום כיפור, כתב יד פרמה די רוסי 1377, עם מבוא מאת ד"ש לוינגר ו' יהלום, ירושלים, תשל"ג, ח"ב, עמ' 106. 52. כך גם בעוד שני סידורים ספרדיים, האחד כ"י ספריה עירונית נים 13, שהוא סידור ספרדי מהמאה הי"ד, עמ' 30, וכן כ"י פירנצה-לורנציאנה 25 Plut II, מאה ט"ו-ט"ז, עמ' 43 (יש שם פסוקים נוספים ואין זה נוגע לענייננו). אבל בכ"י פראנקפורט א"מ, MS OCT 134, משנת קט"ו נמצא: ה' ימלך, ה' מלכותה, כי בא, כי לה' המלוכה, והיה ה' למלך. לאמור, פסוק כי בא הוא חלק מהשירה. 53. כך נמצא גם בסידור כתב יד ישן, משנת ס"ו, על פי עדות י' בער בסידור עבודת ישראל בפירושו לאז ישיר, אלא שלא ציין טיבו של הסידור. עוד כתב שם, שבסידור כ"י ספרדי כתוב ה' ימלוך ואח"כ תרגומו, ואח"כ כי בא. לעניות דעתי התרגום מלמדנו כי כאן סוף השירה, וכפי שכתבתי בהערה 56. 54. ראה על כך ע' פליישר בספרו תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 273-274. 55. מנהג אמירת השירה עד כי אני ה' רופאך מוזכר כבר בסדר רב סעדיה גאון, ראה לעיל ליד הערה 37, ואין אנו עוסקים בו, כפי שאין אנו עוסקים בתוספת שאר הפסוקים. ראה ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, סדרה חדשה יג (כג), ירושלים, תשנ"ו, עמ' 110-111, ובהערות. 56. דומה שגם תוספת תרגומו ה' מלכותה וכו', באה לציין זאת, וכן כתבתי בהערה 53, והיה מתאים שאף התרגום יודפס כרגיל. סידור זה משמר הרבה ממנהגי ארץ ישראל כמו שכתב פליישר (לעיל הערה 54) ראה במפתח עמ' 353 ערך ארם צובה, ושמא גם כאן הוא משמר את מנהג ארץ ישראל, והדבר יתאים לאמור לקמן ליד הערה 85. 57. ראה ד"ש לוינגר, א' קופפר, 'תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהוין', סיני, ס (תשכ"ז), עמ' רלז-רסח, ועניין זה נמצא בעמ' רנד.

והטעו אירע להחמון והסופרים [שאינם כותבים כי בא וגו' כחלק מהשירה] מפני שאנו מתפללים השירה בכל יום, ומסיימי השם ימלך לעולם ועד, ועלה על דעתם שסוף השירה הוא, ואינו כן, אך קדמונינו תקנו בתפלה לסיים השם ימלך וגו' מפני שבא לסמוך כי להשם המלוכה.

כך כתב גם ר' יו"ט ליפמן הלר⁵⁸:

הנה נוכל לומר דאתרי דנהיגי לכפול פסוק ה' ימלך נתפשט מטעם הרמב"ן, ואנו לענין כתיבת ס"ת אין לנו אלא דברי הרמב"ם, כי הוא יגע ומצא ולכן אליו תאמין, ואעפ"כ אין לשנות מנהג זה דימלך, ואפשר לתת טעם אחר⁵⁹ שכופלין אותו כמו אמן ואמן⁶⁰, ומשום כך מסיימין בפסוק זה ג"כ לסיים בתשועה ה', ולא מטעם שהוא סוף השירה.

גם הגר"א כתב בדומה לכך⁶¹:

אין לומר פסוק כי בא וגו' אף שהוא מהשירה, אך שלא תקנוהו בתפלה, והעד על זה שכופלין פסוק ה' ימלך לסיום השירה, כמו שכופלין פסוק כל הנשמה לסיום פסוקי דזמרא.

אלא שהגר"א קיצר בדבריו, ולא נימק מה טעם לא תיקנו פסוק כי בא בתפלה. מסתבר שאף הוא סבור כדברים שכתבנו לעיל בשם ר' יו"ט מילהויזן, כי הואיל וצירפו לסוף השירה פסוקים המדברים על מלכות ה', משום כך הוכרחו להשמיט את הפסוק כי בא⁶², כדי להצמיד את ה' ימלך לשאר הפסוקים המדברים על מלכות ה'.

נמצאו למדים כי יש הסבורים שאין ללמוד מנוסח השירה בתפילה המסתיימת בפסוק ה' ימלך לעולם ועד, על מקום סיומה של שירת הים בספר תורה⁶³. לפי זה ניתן לומר כן גם ביחס לדברי הפרשנים שהובאו לעיל בסעיף א. לאמור, למרות שהפרשנים אמרו שסיום השירה הוא בפסוק ה' ימלך, אין ללמוד מכאן על מקום סיומה בספר תורה, ואפשר איפוא שגם לדעתם הפסוק כי בא נכתב בצורת השירה⁶⁴.

ה. על נוסח הרמב"ם בסיום השירה, והקשר לנידון שלפנינו

כתב ר"מ די לונגאנו⁶⁵: "ואתה המעיין השמר אל תפן אל און ואל תשת לבך לצורה שבספרי הרב רבי משה ברבי מיימון זכרוננו לברכה הנדפסים כי משובשת היא ואינה הצורה שכתבה הרב זכרוננו לברכה אך המדפיס בדאה מלבון". אבל לא רק המדפיס נשתבש בצורתה של השירה. כבר סמוך לדורו של הרמב"ם נתעוררו ספקות בדבר סופה של השירה הכתובה בספרו. הרמ"ה, שקיבל מר' שמואל אבן תיבון את רשימת הפרשיות הפתוחות והסתומות, וכן את העתק צורת השירות,

58. הלכות קטנות לרא"ש, הלכות ס"ת, דברי חמודות, אות סה. פנקובר, נוסח (לעיל הערה 31) עמ' 45, הערה 112, העיר כי בעל דברי חמודות השתמש בתיקון ס"ת של ר' יו"ט מילהויזן, ועיקר דבריו הם כמו שכתוב בתיקון. אמנם יש לציין שבתיקון עדיין לא מוזכר שיש לכפול את אמירת ה' ימלך, אבל אין זה משנה לעיקר העניין. 59. לעיל הביא את טעמו של ר"ד אבודרהם שכתבנוהו לעיל, ליד הערה 40, וכדברי הרמב"ן שהביא כאן. 60. ראה תהלים מא, יד, וכתב שם הרד"ק: "אמן ואמן, קיום וקיום, כמו שעונה אדם אמן אחר הברכה לקיים הברכה, כי אמן לשון קיום". 61. בשו"ע וילנא נדפס תחת הכותרת "דיוקים בנוסחי התפלה והברכות מהגר"א". וציינו כן בלוח ארש הנ"ל (לעיל הערה 41). וכן הסיק ד' מצגר, 'ביאורים הערות ותמיהות בבאור הגר"א', ישרון, ה (תשנ"ט), עמ' תצט, אות טו. וראה גם רא"מ זילברשטרום, 'סיום שירת הים בתורה ובתפילה', יגידל תורה, שנה שביעית, א (כה) ירושלים, תשמ"ג, עמ' 96-103. 62. כן כתב מנפשיה גם י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, תל אביב, תשל"ב, עמ' 204: "על הפסוק האחרון של השירה ה' ימלך לעולם ועד" נתלו כמה פסוקים נוספים שגם בהם באה התיבה 'מלך'. ובהערה הוסיף: "מכאן שהוספת שמות טו, יט (היינו: כי בא סוס וגו') המצויה בסידורי תפילה רבים, אינה יכולה להיות עתיקה". וכן כתב מנפשיה גם ר"ד יצחקי, בחיבורו אשרנו, מהד' עראית חדשה, בני ברק, תש"ס, עמ' 156 הערה 13, וציין בסופה שזכה לכוון לדברי חמודות. 63. ר"י צובירי כתב בסידורו כנסת הגדולה, תל אביב, תשל"ו, עמ' סח, כי הואיל ויש מחלוקת היכן מסתיימת השירה, לכן בתפילה נהגו כמו אלה הסוברים שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה ולכן כפלו את ה' ימלך, ואילו בספר תורה נוהגים כסוברים שהפסוק כי בא הוא חלק מהשירה, ונמצא שאנו מקיימים את דברי שניהם. הוא כתב כי כן למד מספר דברי חמודות שהבאנוהו לעיל. דומה בעיני שבדברי חמודות לא משמע שעשו כן כפשרה בין שתי הדעות. 64. ראה רש"י גיגיר, דברי קהלת, פפא"מ, תרכ"ב, עמ' 57 הערה א, הסבור כי גם הרמב"ן שכתב להדיא שהפסוק כי בא אינו מהשירה, יודה שיש לכותבו בצורת השירה, ע"ש שהאריך בעניין. 65. בספרו אור תורה שנדפס

שהועתקו מכתב ידו של הרמב"ם, כתב ביחס לשירת הים "שלבי מגמגם בצורת שיטה אחרונה שבה"⁶⁶.

בירור מפולש בצורתה הנכונה של שירת הים בדברי הרמב"ם ערך י"ש פנקובר, ומסקנתו היא שהרמב"ם אימץ את נוסח כתר ארם צובה, וזו צורת סוף השירה⁶⁷:

שורה כט: בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים (כאן יש רווח) וישב ה' עלהם
שורה ל: את מי הים (כאן יש רווח) ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים⁶⁸

גם ר"ד יצחקי ערך בירור מקיף בעניין "סמכותו ויחוסו של תנ"ך 'כתר ארם צובה' שהגיעו בן אשר בעל המסורת הידוע"⁶⁹, ודעתו בדבר צורת סיום השירה בדברי הרמב"ם היא כדעת פנקובר. צורה זו אינה מתאימה ל"אריח על גבי לבנה ולבינה על גבי אריח". לאמור, לכאורה לפי צורה זו עולה שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה. ואכן כך מובא בשם ר"י בשרי⁷⁰, מחכמי תימן שפעלו לפני כשלוש מאות שנה: "סוף שירת הים עד ה' ימלך וכו', אבל פסוק כי בא סוס פרעה אינו מן השירה לפיכך נשתנית צורתו"⁷¹. גם רנ"א רבינוביץ שנתקשה מה טעם שונות שתי השורות האחרונות בצורתן משאר שורות השירה, הסיק: "מתוך חומר הנושא שמא יש לומר שלכך נהגו הסופרים לשנות שיטות אלו הואיל ונשתנו בתכנן משאר השירה, כמו שהשיטה הראשונה⁷² כותבין אותה כדרכה מפני שהיא אינה מן השירה ממש אלא היא הקדמה לשירה, כמו כן יש לשנות צורת הפסוק כי בא סוס פרעה וגו' הואיל ויש מפרשים שהשירה שאמרו משה וישראל מסיימת בפסוק ה' ימלך לעלם ועד", ועוד האריך בזה. אלא שלדבריו עדיין יש מקום לעיין, מה טעם נשתנתה הכתיבה של שתי השורות האחרונות הללו, מהכתיבה של השורה אז ישיר, שהרי אלו וגם זו אינן חלק מהשירה.

בספרו שתי ידות, ויניציאה, שע"ח, ונמצא כן שם בדף ט ע"ב. ⁶⁶ הובאו דבריו בקרית ספר לר"מ המאירי, חלק א, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים, תשט"ז, עמ' מו. ⁶⁷ נוסח התורה (לעיל הערה 31), והצורה הזו לפי הכתר היא בעמ' 32. עוד לפני בירורו של פנקובר נדפסה צורה זו בספר אהבה עם פירוש יד פשוטה לרנ"א רבינוביץ, ירושלים, תשמ"ד, וזאת על פי כתב היד החתום על ידי הרמב"ם (מוזכר כמוכח גם אצל פנקובר). מהדורה פקסמילית של כתב יד זה, המכונה בשם "הספר המוגה", פורסמה מאוחר יותר על ידי מכון אופק, עם מבוא מאת רש"ז הבלין, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ז. הבלין במבואו עמ' 57-60, הביא צורות שונות של כתיבת השירה, וכן מקורות מדברי ראשונים העוסקים בכך. צורה זו נדפסה גם: ברמב"ם מהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשמ"ה, על פי כתבי יד תימניים; ברמב"ם מהד' ר"ש פונקל; ברמב"ם מדויק מהד' ר"י שילת, מעלה אדומים, תשס"ר. ⁶⁸ בספר המוגה (לעיל הערה 66) המלים "בתוך הים" מווחות פנימה, כך שעד סוף השורה נותר רווח בן ארבע אותיות לערך, וכן נדפס ברמב"ם מהד' פונקל. אבל לדעת ר"ד יצחקי הזחה זו שב"ספר המוגה" אינה מדויקת, אלא המילים "בתוך הים" בכתר ארם צובה מסיימות את השורה. ר"ד יצחקי האריך בזה במכתב מיוחד שכתב לר"ש אדלשטיין (המכתב טרם נדפס, ואני מודה לו על שאיפשר לי לעיין בו), אבל אין כאן המקום להאריך בפרט זה, ועל כן לא הבאתי בזה את ראיותיו. אוסיף עוד כי סופרו של "הספר המוגה" לא דייק גם בכתיבת הפסוקים בחסרות ויתרות כפי שראה המעיין (כגון: ורוכבו, וארוממנהו נכתבו מלא, ועוד), ומצאתי שהעיר בזה ר"י שילת ברמב"ם מדויק במהדורות, עמ' צא, הערה 3, כי הסופר של הספר המוגה נוטה לכתוב בכתב מלא. אציין כי ברמב"ם מהד' רנ"א רבינוביץ וגם במהד' ר"י שילת אין הזחה, אף שהדפיסו לפי הספר המוגה. גם במהד' ר"י קאפח אין הזחה פנימה, אבל הוא לא הדפיס לפי הספר המוגה, אלא לפי כתבי יד תימניים. ⁶⁹ חלק מלשון השער של ספרו אשרנו (לעיל הערה 62). עניין בירור השירה והעולה מכך, נמצא שם בעמ' 154-165. ⁷⁰ הביא דברים אלו ר"י צובירי, בסידורו כנסת הגדולה, תל אביב, תשל"ו, עמ' סו, וציין לכך ר"ד יצחקי, אשרנו (לעיל הערה 62), עמ' 157. אבל ר"י צובירי עצמו כתב שהפסוק כי בא נחשב כחלק מהשירה, ראה דבריו לעיל בהערה 63. ⁷¹ ר"מ גברא בספרו מחקרים בסדורי תימן, בני ברק, תש"ע, ח"א, עמ' 205 כלל את הפסוק כי בא בשירה, ולא הסביר על יסוד מה עשה כך. מעניין שבעמ' 209 ציין בשם ר"י ונה שכתב שאין לומר את הפסוק כי בא. אגב גברא דן שם באמירת ה' ימלך ובתרגומו וכותב כי בסידורי תימן הקדומים אין כופלים אמירתו של פסוק זה ואין מתרגמים. כמו כן הביא שם שמנהג תימן לומר את הפסוקים שאחר השירה עד: כי אני ה' רופאך. מנהג זה הזכיר רס"ג ראה לעיל ליד הערה 37. ⁷² היינו: אז ישיר.

דומה שניתן להביא ראיה נוספת שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה לדעת הרמב"ם על פי דרך הכתיבה ב"ספר המוגה". המעניין בו כי המעתיק כתב בכל עמוד 25 שורות. שירת הים נכתבה כמובן בצורה של אריח על גבי לבינה ובדרך הבאה: 5 שורות ראשונות בסוף העמוד. בעמוד הבא המשיך המעתיק וכתב 24 שורות מתוך השירה, ואילו בראש העמוד הבא כתב את השורה המסיימת: "את מי הים"⁷³ ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים". ולכאורה יש לתמוה, מה טעם לא כתב שורה זו בסוף העמוד הקודם, והרי היה יכול לעשות כן, כיון שכתב שם רק 24 שורות. נמצא אפוא כי המעתיק העביר במתכוון את כתיבת השורה הזו לראש העמוד הבא, ונראה שרצה לרמוז בזה כי שורה זו אינה חלק מהשירה. מכאן שכל הפסוק כי בא אינו חלק מהשירה.

מכל מקום דומה שעל פי דברי הפרשנים שהובאו לעיל סעיף ג, ועל פי הנמצא בסידורים לעיל סעיף ד, וכן על פי ההפיוטים שובאו לקמן סעיף ו, עולה כי הרוב המכריע סבור שפסוק כי בא אינו חלק מהשירה.

מענה יש מקום לומר שדברי הרמב"ם: "או ששינה צורת השירות פסל", אינם מכוונים לפסוק כי בא, שהרי הוא אינו מן השירה. או שמא יש לומר, הואיל ובכל זאת כתיבת שתי השורות האחרונות שונה משאר הכתב של ספר תורה, הרי שצורה זו אף היא בגדר "או ששינה צורת השירה פסל". אם נאמר כצד הראשון, אזי עולה כי אין מקום לשאלה שדן בה ר' יצחק פאציפיקו, אלא שמובן שהוא דן על פי נוסח הרמב"ם שהיה לפניו.

אבל דעתו של ר"ד יצחקי היא, שלמרות הכתיבה המיוחדת של שתי השורות האחרונות בכתר ארם צובה, הרי שפסוקים אלו הם חלק מהשירה⁷⁴, ויש לו לר"ד יצחקי הסבר מדוע שונה צורת הכתיבה של פסוקים אלו מיתר פסוקי השירה⁷⁵.

ו. פיוטים שמהם ניתן ללמוד על מקום סיום השירה

דומה שאנו יכולים לברר את מקום סיום השירה גם לפי דעת הפייטנים. הלא הם חיברו פיוטים מיוחדים לשביעי של פסח, או למנהג חו"ל לשני הימים האחרונים של פסח, שמהם ניתן ללמוד מה דעתם ביחס לפסוק החותם את שירת הים. מתברר כי הרוב המכריע של הפייטנים בני אשכנז וצרפת סבורים כי ה' ימלך לעולם ועד, הוא המסיים את השירה⁷⁶. מעט מאוד פייטנים צירפו גם את הפסוק כי בא⁷⁷.

אנו יכולים ללמוד מה דעתם גם על יסוד הקדושתא לשביעי של פסח. אחד מחלקי הקדושתא נקרא בשם 'סדר'⁷⁸, שבו השתמשו הפייטנים בראשי הפסוקים של השירה. מתברר כי הם חתמו את ה'סדר' בפסוק ה' ימלך לעולם ועד⁷⁹. נמצא כי לדעתם פסוק זה מסיים את השירה.

ברם בפיוט אחד מצאנו שימוש גם בפסוקים כי בא, ותקח מרים, ותען להם מרים⁸⁰. ברור שהפיוטן חרג כאן מהשירה, ולפיכך עלינו לומר שהיו פייטנים שהשתמשו בראשי הפסוקים של שירת הים כפי שהיא נאמרת בקריאת התורה, או בתפילה, ולפיכך צירפו לפיוט גם את הפסוק כי בא ואת אלו שאחריו, ותקח מרים, ותען להם מרים⁸¹. הרי כך גם נהגו חלק מהפייטנים שפתחו, לדוגמה, את הפיוט בפסוקים 'ויושע', 'וירא', שברור שאין הם חלק מהשירה. על פי הסבר זה נייעב גם את מנהגו של ר' שמעון בר יצחק מאשכנז, שביוצר לשחרית לשביעי של פסח הפסוק כי בא הוא חלק

73. לא דקדקתי כאן לציין את הרווח בין המילים בשורה זו, שאין הוא כרגע מענייננו. 74. ראה אשורנו (לעיל הערה 62), עמ' 152-153. 75. אשורנו (לעיל הערה 62), עמ' 162-163. 76. אני מציין לפי מחזור פסח, על פי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהד' י' פרנקל, ירושלים, תשנ"ג: עמ' 359-362 (ר' יוסף ב"ר יעקב מצרפת), 366-367 (ר' אלעזר בעל הרוקח), 393-391 (פייטן שאינו ידוע, כנראה מגרמניה), 395-394 (ר"י טוב עלם, וכן בפיוטו 429-432), 399-396 (פייטן לא ידוע, כנראה צרפתי), 436-433 (ר' בנימין, צרפתי), ועוד. 77. כך בעמ' 370-368 (ראב"ן), אבל ראה הגדה של פסח עם פירוש ראב"ן ועוד, מהד' רש"א שטרן, בני ברק, תשמ"ה, עמ' סז ליד הערה נו), וכן 415-411 (ר' נחמיה, אינו ידוע), 423-420 (ר' שמעון בר יצחק). 78. ראה מבואו של פרנקל למחזור, עמ' לח. 79. ה'סדר' בעמ' 562-573 (ר' יוסף ב"ר שמואל), וכן בעמ' 590-599 (ר' בנימין ב"ר עזריאל) מסתיים בה' ימלך לעולם ועד. 80. כך בעמ' 428-423 (פייטן שאינו ידוע). 81. ראה גם לקמן הערה 90.

מהפיוט⁸², משום שהוא סבור שהוא חלק מהשירה. אבל ב'סדר' הוא חתם בפסוק והיה ה' וגו' ביום ההוא יהיה ה' אחד, ולא כלל בו את הפסוק כי בא, כיון שפייט לפי פסוקי התפילה⁸³. אבל לא רק פייטני אשכנז וצרפת סבורים שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה. בארץ ישראל סבור כך ר"א הקליר כפי שמצאנו בקדושתא שלו לשביעי של פסח "אופן הפכפך ממאן לשלח", בכתב יד הגניזה⁸⁴. כך עולה ככל הנראה גם מרהיט שלו על שירת הים⁸⁵. כמותו סבור גם ר' שמואל השלישי שפעל במחצית השנייה של המאה העשירית וראשית המאה הי"א⁸⁶. לעומתם, ר' יוסף ב"ר ניסן, מפייטניה הקדומים של ארץ ישראל, בפיוטו "איכר וצמדו" השתמש בפסוקי השירה, אבל המשיך להביא גם את הפסוקים⁸⁷: כי בא, ותקח מרים, ותען להם. אבל נראה כי מפיוט זה אין ראייה של לאידך גיסא, וכנראה גם כאן עלינו לומר כי הפייטן השתמש בפסוקים של קריאת התורה. במצרים (פוסטאט), במחצית הראשונה של המאה הי"א, מסיים ר' סהלאן בן אברהם פיוט קצר כך⁸⁸: "שעיתי שירת מלולך, באמרך ה' ימלוד בסוף הלולך", והרי לנו מפורש כי ה' ימלוד הוא סוף השירה. מעט לפני זמנו פעל ר' יוסף אבן אביתור לילד ספרד, שהגיע גם למצרים ונפטר בדמשק, והקדושתא שפייט ליום ויושע, היינו לשביעי של פסח, מוכיחה שהשירה מסתיימת בפסוק ה' ימלוד⁸⁹.

בערך באותו זמן פעל בבגדאד ר' יוסף אלברדאני, "החזן הגדול" כפי שכנהו רב האי גאון, ואולי מאחד מפיוטיו יש מקום לומר כי ה' ימלוד הוא סוף השירה⁹⁰. כך עולה גם מפיוטו של ר' אברהם בירבי משה, פייטן שאינו ידוע כל כך, שפעל "בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת"⁹¹. יוצא מכלל הפייטנים שראינו עד הנה, הוא ככל הנראה, רש"ס אלסגיארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון, שמהקדושתא שלו לשביעי של פסח עולה, שהפסוק כי בא הוא חלק מהשירה⁹². עם זאת מן הראוי להעיר כי אפשר שגם אליבא דהפייטנים מקום סיום השירה אינו מלמד בהכרח על צורת כתיבת השירה בספרי התורה שהיו לפניהם, וכמו שכתבנו לעיל בסוף סעיף ד ביחס לנוסח השירה בתפילה וביחס בנוסח השירה בדברי הפרשנים.

ז. עוד אחרונים שדנו בשאלה זו

יש להוסיף כי בשאלה דומה לנידון לפנינו דן ר' דוד קורנאלדי, חתנו של ר' יצחק פאציפינו,

82. כפי שצויין לעיל בהערה 76. קשה בעיני לומר שהפייטן כלל את הפסוק כי בא לבדו בפיוט, משום שהוא פייט על פי הנאמר בתפילה או בקריאת התורה, ואליבא דאמת דעתו היא שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה. 83. ראה פיוטו בעמ' 492-503. על פי פיוט זה נכתב בסידור אוצר התפילות, בשירת הים בשחרית, בהערה לתיקון תפילה, שלדעת ר' שמעון הפסוק כי בא אינו חלק מהשירה. אבל לדברינו אין מכאן ראייה, אלא נהפוך הוא, הראיה היא מהיוצר לשביעי של פסח, ומשם עולה כי לדעת ר' שמעון הפסוק כי בא הוא חלק מהשירה. ראה גם ה'סדר' בעמ' 526-538 (ר' משה ב"ר קלונימוס) שגם בו נמצא בסופו הפסוק ביום ההוא יהיה ה' אחד, וללא הפסוק כי בא. 84. תודה לירידי ר"ב לפלר שהודיעני על כך, ועל עזרתו בעניינים נוספים בנוגע לפייטנים. 85. ראה ש' שפיגל, אבות הפיוט, ניו יורק ירושלים, תשנ"ז. בעמ' 165 פירסם שיירי רהיטם על שירת הים, ובעמ' 167 סיום הרהיט הוא בפסוק ה' ימלוד. 86. 'דוידון, גנזי שכטר, ח"ג, ניו יורק, תרפ"ח, עמ' 53-92, והחתומה בה' ימלוד בעמ' 91. וראה לעיל הערה 56. 87. גנזי שכטר (לעיל הערה 85), עמ' 96-99. דוידון ייחס את הפיוט לפייטן אחר, אבל מ' זולאי הוכיח שהפייטן הוא ר' יוסף, ראה בספרו ארץ ישראל ופיוטיה (בעריכת א' חזן), ירושלים, תשנ"ו, עמ' 175. 88. גנזי שכטר (לעיל הערה 85), עמ' 93. 89. ע' פליישר, 'יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא (תשס"ז), עמ' 167. פליישר העיר בעמ' 146, כי מפיוט זה עולה שמספר הפסוקים בשירה לדעת ר' יוסף הוא שמונה עשר, אבל לא הרחיק יותר מעבר להערה זו. 90. ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד, פיוט יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים, תשס"ג, עמ' 425, אות רו. אבל המעיין שם יראה כי ניתן לומר שהפייטן בחר אחד מפסוקי השירה, ולא דווקא את פסוק החתימה. 91. ראה ש' אליצור, 'שני פיוטים ליושע למשוררים בלתי נודעים', קבץ על יד, סדרה חדשה יד (כד), ירושלים, תשנ"ח, עמ' 42-79. הצוטט בפנים הוא מעמ' 52. על סיום השירה בפסוק ה' ימלוד ראה דבריה בעמ' 48, שבו הבדילה אליצור בין הפסוק המסיים את השירה, לבין המשך הפסוקים המשמשים בפיוט, שהם משקפים את קריאת התורה. ואכן הפייטן השני הנוכח במאמר זה משתמש גם בפסוק ותען להם מרים, ראה עמ' 78, ללמדך שהוא פייט על פי הפסוקים של קריאת התורה, וכמו שראינו לעיל בפנים ביחס לפייטנים נוספים, ראה לעיל ליד הערה 80.

ואפשר שלפנינו אותה שאלה ממש. כך מספר ר' דוד⁹³.

בדידי הוה עובדא שקראוני ל"ס"ת, וראיתי בסוף השירה שתי שטות שלמות כשאר הכתב, ועם כי נזכרתי בדברי הרב דבר שמואל סימן שכ"ה, לא נמנעתי מלברך אחר הקריאה. ואח"כ נתישבת, וראיתי בספר מעשה רקח⁹⁴ דשקיל וטרי על דברי מהר"ש אבוב, ולפי דבריו בני"ד נמי פסול. ואני אומר לא כדברי זה ולא כדברי זה, אלא הספר כשר כל שלא כתב כל השירה כשאר הכתב. והכי דייקי דברי הרמב"ם פ"ז הס"ת דין י"א, שכתב: או שכתב השירה כשאר כתב, או שכתב פרשה אחת כשירה ה"ז פסול. נראה דלא מפסיל אלא בכתב השירה כלה כשאר כתב, דומיא דכתב פרשה כשירה, דלא פסיל אלא בפרשה אחת. וכ"כ ריא"ז⁹⁵ אם כתב השירה כל שיטותיה כשיטות ס"ת פסולה.

העקתני את דבריו, כי יש בתשובתו דיוק החוזר גם בתשובת ר"ח וולטירא המובאת לקמן, ושניהם נתכוונו לדבר אחד⁹⁶. אמנם על פסק ר"ד קורנאלדי חלק החיד"א ופסל את הספר, והמעין יראה דבריו במקומם⁹⁷.

לפנינו תשובת ר"י פאציפיקו ותשובת ר"ח וולטירא. הוספתי מראי מקורות בסוגריים בגוף דבריהם, וכן הערות נוספות לפי המתבקש. כמקובל, סוגריים מרובעים בדברי המחבר משמעם הוספת המהדיר, וסוגריים עגולים משמעם מחיקה של המהדיר. בדרך כלל לא ציינתי למליצות על פי פסוקים או על פי דברי חז"ל הבאים בדבריהם, אלא אם כן נראו לי חשובים להבנת העניין.

י"ב⁹⁸

שאלה ספר תורה שנמצא בו פסוק כי בא סוס פרעה (שמות טו, יט) שלא כדמות שירה, מה דינו. האם נלך אחר עקבות הרמב"ם ז"ל⁹⁹ לפסלו ולגנוזו גם בדיעבד (הלכות ס"ת פ"ז הי"א), או דילמא כיון דמצינא דהרמב"ם¹⁰⁰ ז"ל סברתו היא כי הפסוק הזה אינו מן השירה, נאמר כי בדיעבד גררין בתריה, כי מגדולי החכמים הוא שלא נדחה סברת מעכ"ת, ושכמ"ה.

תשובה גרסינן במסכת שבת פ' הבונה (קג ע"ב) תנו רבנן¹⁰¹ וכתבתם (דברים ו, ט), שתאה כתיבה תמה שלא יכתוב אלפין עיינין ועיינין אלפין ביתין וכפין וכפין ביתין וכו', פרשה פתוחה לא יעשנה סתומה, סתומה לא יעשנה פתוחה, או שכתבה כשירה¹⁰², או שכתב מן השירה כיוצא בה וכו', הרי אלו יגנוזו עכ"ל. מכאן אתה למד שבמשקל א' ישקלו פרשה פתוחה שעשאה סתומה, סתומה שעשאה פתוחה, לעשה שירה כדמות שאר הכתב, ובשתייהן הדין דין אמת לפי זאת הבריתא, שיגנוזו הספר. וכן כתב הרמב"ם פ"ח מהלכות ס"ת (ה"א). אמנם הרא"ש (שו"ת כלל ג ס"ז) והרשב"א¹⁰³ והריב"ש (סי' ז) כתבו דמות לתקנו, וסברתם הביא מהרמב"ם¹⁰⁴ בהגהה בטור¹⁰⁵ י"ד סי' רע"ה סעי' א'. והר"י מינץ בתשובותיו סי' ח' כתב בדין פרשה פתוחה וסתומה

92. ראה ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, חיבור לקבלת תואר ד"ר, ירושלים, תשס"ד, ח"ב, עמ' 40. מוסכם כי הפייטן פעל בקהילה שנהגה על פי מנהגי ארץ ישראל, אם כי יש אצלו אולי עדות גם להשפעה בבליית, ראה שם, ח"א, פרק שמיני, עמ' 170-181. 93. הובאו הדברים בשו"ר ברכה לחיד"א, יו"ד סי' רעה, סק"ב.

94. לה' מסעוד חי רקח, ויניציאה, תק"י, ה' ס"ת ספ"ח, דף קי ע"א. 95. שלטי הגבורים, ה' ס"ת, דפ' וילנא, דף ד ע"א. וכן הוא בפסקי ריא"ז להלכות קטנות, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשל"א, סוף עמ' רנב. 96. ראה לקמן הערה 155. 97. כסא רחמים על מסכת סופרים, פ"א ה"י בתוספות ד"ה והנה. ושם הסביר גם מדוע כשהביא את דברי ר' דוד בשו"ר ברכה, לא מצא לנכון לכתוב כי הוא חולק עליו. 98. מספר השאלה בכתב היד. 99. כלומר שהפסוק כי בא הוא לחלק מהשירה, על פי הצורה בדפוס הרמב"ם, ה' ס"ת ספ"ח. 100. הובאו דבריו בתשובה עצמה, ראה ליד הערה 107. 101. לפנינו הנוסח: מיתבי. 102. לפנינו: כתבה כשירה. 103. בריב"ש מהד' מכון ירושלים, סי' ז, ירושלים, תשנ"ג, עמ' ח, הערה 7, צוין כי כן הוא בתשובות רשב"א כתי' פרמא סי' קסה, ונדפסה בחידושי הרשב"א לשבת, מהד' אורייתא, ירושלים, תשנ"ג, לדרך קג ע"ב. ועוד ציינו שם שתשובה זו הובאה בתשב"ץ ח"א סי' קכה וסי' קכז, ובשו"ת מהר"ם חלאה סי' קמט. 104. כוונתו כמובן לרמ"א. במלה זו, וכן באותה מלה בסוף הקטע לא נרשמו גרשיים כסימן של ראשי תיבות, ונוספו על ידי. ראה לקמן הערה 120. 105. כוונתו לשו"ע, שהרי בטור לא נמצא כן אלא בב"י. העירני ר"ד

לא יסור מדברי הרמב"ם בזה, כי עליו סמכו אחרונים וכתבו שדבריו עקר, ומ"מ אם נמצא ספר תורה שאינה כתובה לפי דבריו אין לפסולו, כי יש גדולים שיש להם סברות אחרות בזה עכ"ל. וגם זה הביא מהרמא"י סימן ה' 106.

וכתב עליו בעל שפתי כהן (סק"ו) בין שנמצא שינוי בצורת הפתוחות או הסתומות או שנמצא שינוי במה שמנה הרמב"ם שצ"ל פתוחה או סתומה ואינה פרשה כלל, בכל ענין אין לפסול בדיעבד כיון שבקצת מקומות יש לגדולים סברות אחרות בזה, א"כ אפי' במקום שאין נמצא חולק על הרמב"ם י"ל שאותה ספר תורה היתה כתובה ע"פ איזה גדול שחולק על הרמב"ם. וכן משמע בעט"ז (לבוש עטרת זהב, סי' רע"ה סס"ב) שכתב וז"ל, ומ"מ אם נמצאת ס"ת שאינה נכתבת כדברי הרמב"ם אין לפסלה, כי כמה גדולי הפוסקים שיש להם דעות אחרות בפ"י פרשיות סתומות או פתוחות, ומחזקין לאותו סופר שכתב ע"פ א' מגדולי הפוסקים וכו' עכ"ל. וכן משמע מתשובת מינץ סי' ח' שכתב שם דכיון דמצינו מחלוקת באחד מהן איכא למימר ה"ה באחריני, ע"כ נ"ל דאין לפסול שום ספר תורה אם שינה בה סדר הרמב"ם [כו'] עכ"ל. ומ"מ משמע דהינו דוקא כשנמצא ס"ת שאינה כתובה לפי דברי הרמב"ם דיש לתלות ולומר שנכתב ע"פ איזה גדול, אבל אם ידוע שהוא ט"ס שטעה ושינה מסדר הרמב"ם במקום שאין שום פוסק חולק עליו נראה דפסולה היא אפי' בדיעבד. והכי דייק לישנא דהרב והעט"ז שכתבו ומ"מ אם נמצא ס"ת שאינה כתובה, ולא כתבו וכו' ומ"ה בדיעבד לא נפסל אם שינה מסדר הרמב"ם, אלא ודאי כדפרישית, עכ"ל השפתי כהן.

מכל אלו הדברים נמצינו למדים שבשינוי הפרשיות אין לפסול הס"ת כשיש דעת איזה גדול חולק על הרמב"ם, ואפי' במקום שלא מצינו חולק עליו, כשנמצינו שהסופר כתב במקום אחר כדעת איזה פוסק אחר, אין לפסול הס"ת כשאין אנו יודעין שאינו כי אם ט"ס. ואם האמת כן הוא שצורות השירות ומנין הפרשיות דין א' להם, כשנמצא בצורת השירות דעת גדול חולק על הרמב"ם לא נפסול הס"ת בדיעבד, גם כי לכתחילה אחרי דברי הרמב"ם לא נשנה, ועלימו תטוף מלתנו¹⁰⁷.

פוק חזי בנ"ד להקות נביאים מנבאים דלא כהרמב"ם בענין חיתום השירה, ובראשם הרמב"ן ז"ל בפ"י השירה (שמות טו, יט) וז"ל, [אמר ר"א שגם זה מן השירה, כי היו משוררים ואומרים] כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים וישב ה' עליהם את מי הים, בעוד בני ישראל הולכים בתוך הים, והוא נס בתוך נס¹⁰⁸, ואיננו בלשון השירה והנבואות. אבל פירוש ואז ישיר משה כי בא סוס פרעה בים, ביום ההוא מיד, לא ממחרת ולא אחרי כן. או טעמו אז ישיר, כאשר בא סוס פרעה בים והשיב ה' עליהם את מי הים בעוד בני ישראל הולכים ביבשה לתוכו, [להגיד כי בלכתם בתוכו ביבשה] אמרו השירה עכ"ל.

גם בעל צרור המור עקבותיו לו נודעו¹⁰⁹ וז"ל, וכן חתם השירה על העתיד בבנין בית שלישי באמרו מקדש ה' כוננו ידיך (טו, יז), כי בית המקדש הוא עתיד להבנות ביד השי"ת כמו שנכתבו בסתרי תורה (זוהר, ח"ג, דף רכא ע"א) דכתיב ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב (זכריה ב,

יצחקי: כמדומני שיש שכינו את השו"ע כ"טור שו"ע", או שגם השו"ע נחלק לד' טורים. בשער השו"ע דפוס קראקא של"ח נדפס "שלחן ערוך מטור אורח חיים" ולפני סימן א' בכותרת שבמסגרת: "טור אורח חיים".
106. גם כאן הלשון מתאימה ללשון שהביא רמ"א בשו"ע, ובשו"ע הוא בסעיף [כצ"ל גם בפנים] ב. 107. על פי איוב כט, כב. 108. עד כאן דברי ראב"ע הסובר שפסוק כי בא הוא מהשירה. ההשלמות בסוגריים מרובעים הן על פי נוסח הרמב"ן לפנינו, ונראה שהמחבר קיצר את דבריו. 109. על פי תהלים עז, כ: ועקבותיך לא נודעו. אפשר לפרש את הדברים הללו של ר"י פאציפיקו במספר אופנים, אבל הואיל ואין לי בזה דבר ברור, לא

(ט) וכו', וזהו בונה ירושלים ה' (תהלים קמז, ב), ולכן אמר מקדש ה' כוננו ידיך, ואז ימלוך לעולם ועד (שמות טו, יח), ולא כימים הראשונים שהיה מולך בזמנים ידועים, אלא לעולם ועד עכ"ל.

גם בעל העקידה גזר אומר ויקם לו¹¹⁰, שבה' ימלוך לעולם ועד הוא סיום השירה, וז"ל¹¹¹, מקדש ה' כוננו ידיך, ויתכן ג"כ שכיון בשם אדנות¹¹² מה שאמרו חכמי הקבלה, שהשם הזה הוא בית המקדש ומשכן לשם הוויה כעין הארון שבו העדות, וכמו שאמרו כי שמי בקרבו (שמות כג, כא) וכו'. ואמר שיהיה ב"ה של מטה מכון לשבתו בארץ, כמו ששם אדנות מכון שבתו של שם הגדול למעלה, ושיעורו מכון לשבתך פעלת ה' כאשר אדנות למקדש כוננו ידיך והוא הנכון. ולכל א' מאלו העניינים תסכים מאוד חתימתו במאמר ה' ימלוך לעולם ועד, והוא שם המיוחד המכוון בכל שאר החלקים וכו', וכבר כוון ג"כ לסיים שבת זה בשם הנכבד והנורא אשר התחיל ממנו בענין המליצים המשובחים עכ"ל.

ובן רבינו בחיי בפי' פירש יותר דבריו כמרעיתם¹¹³ וז"ל, ועל דרך הקבלה ה' ימלוך לעולם ועד, אחר שראו ישראל המלכות [בוקע ים]¹¹⁴ וקלסו לשם המיוחד ומלכותו, סיים הקלוס בשם המיוחד כמו שהתחיל אשירה לה' וכו'. ויש לדעת כי פסוקי השירה הזאת הם י"ח פסוקים¹¹⁵, ואפשר לומר כי הם כנגד י"ח חוליות שבשדרה (ברכות כח ע"ב) שעתידים להתחדש בתחיית המתים ולומר שירה, וזהו שדרשו רז"ל (סנהדרין צא ע"ב) אז ישיר, שר לא נאמר אלא אז ישיר, מכאן רמז לתחיית המתים מן התורה. וכן תמצא בשיר של לעתיד, והוא שהתנבא ישעיה ביום ההוא יושר השיר הזה בארץ יהודה (ישעיהו כו, א) עד יחיו מתוך (שם שם, יט) י"ח פסוקים וכו', עכ"ל.

ובעל תולדות יצחק לא הפיל מכל דבריו ארצה¹¹⁶ בפירושו וז"ל, בהר נחלתך [מכון לשבתך] (שמות טו, יז), אותו שפעלת למטה שהוא מכון כנגד שבתך למעלה¹¹⁷. ומה שכתב מכון [רצה לומר] מכון. פסוקי השירה י"ח, כנגד י"ח חוליות שבשדרה, שעתידים להתחדש בתחייה, כמו שאמרו ז"ל אז ישיר, שר לא נאמר לא ישיר, מכאן רמז לתחיה עכ"ל.

ובסגנון זה כתב המקובל האלקי הרב ר' משה קורדווייר, זיל קרי בי רב¹¹⁸.

הרי לך כמה גברי רברבי דלא אזלי בשטתיה דהרמב"ם ז"ל, ובודאי הסופרים שלא כתבו פסוק כי בא סוס פרעה בדמות השירה אחרי סברתם לבם הולך, ולא טעות היתה בידם, כי אי אפשר שהרבה סופרים מהרבה עיירות יטעו בטעות אחד. ובנ"ד במנטובה נמצאו שני ספרי תורה,

כתבתים. 110. על פי איוב כב, כח: ותגזר אומר ויקם לך. 111. שער הארבעים ד"ה הפרק החמישי, מהר" פרסבורג, תר"ט, דף סח ע"א. 112. כלומר, בשירה מוזכר תמיד שם הויה (פרט לפסוק: עזי וזמרת וגו'), ומדוע בפסוק: מקדש ה' כוננו ידיך, מוזכר שם אדנות. 113. על פי הושע יג, ו: כמרעיתם וישבעו. 114. השלמתי על פי פירוש ר' בחיי, מהר" רח"ד שעוועל, ירושלים, תשל"ו, עמ' קלד. 115. רי"ב איילנבורג, בספרו צידה לדרך, פראג, שע"ב, על הפסוק כי בא, דף נה ע"ב, כתב על דבריו: "ואיני יודע מנ"ל וצ"ע". אבל כן כתב גם ר"ד אבודרהם, סדר תפלות חול, שער שני, ירושלים תשכ"ג, עמ' י, בשם מדרש. ועל מקומו של המדרש עיין מה שכתב רש"י ורטהיימר בהערותיו לאבודרהם, עמ' ת [מה שכתב כי כן נמצא במכילתא דרשב"י, כוונתו למכילתא דרשב"י שפירסם רד"צ הופמן על פי ליקוטים ממדרש הגדול, פראנקפורט א"מ, תרס"ה, עמ' 70. אבל במכילתא דרשב"י, מהר" אפשטיין-מלמד, לא הודפס דבר זה, הואיל והם סבורים כי דבר זה אינו ממכילתא דרשב"י, אלא בעל מדרש הגדול לקחו ממקור אחר]. וראה גם רמ"מ כשר, תורה שלמה, שם, אות רכג ואות וכו', ובהערותיו. 116. על פי שמואל א ג, יט. 117. נתחומא, ויקהל, ז, ועוד. 118. בסידור תפילה למשה (על פי הנוסח שהתפלל הרמ"ק), פרעמישלא, תרנ"ב, שער שלישי סי' יא, דף נה ע"א: "ה' ימלוך לעולם ועד... ונחתם בפסוק זה השירה הזאת מפני שהוא לעתיד שאז ימלוך המלך, ונהגו לומר כי לה' המלוכה" וכו'. ואכן בסידור עצמו נדפס: ה' ימלוך לעולם ועד, כי לה' המלוכה וכו'. לאמור, לא נכפלה כאן אמירת ה' ימלוך, ולא נזכר כאן הפסוק

ובויניציאה חמשה, ובפרט אחד מהם ישן נושן שבא מארץ צרפת יותר ממאתים שנים, שמודיע שאין זה דבר חדש, כי כבר היה לעולמים אשר היה מלפנינו, ובדואי נסמכו על הקדושים אשר בארץ המה הנזכרים למעלה, אשר עשו פרפראות לתורה בפירושה הנ"ל ע"פ מה שמצינו בס"ת שלהם, וקבלה בידם איש מפי איש. וא"כ איך נקום אנן יתמי דיתמי, ונסתור את אשר בנו הבונים בכוונה מכוונת, ונגש¹¹⁹ כל הס"ת אשר נמצא בהם דמות השירה כסברתם, דאולי ירבו מהרבה¹²⁰.

ואם נאמר למחוק ולחזור ולכתוב, הרי אנחנו ממעטים את הכתב ליתן ריוח בין הדבקים בדמות השירה, והמצא תמצא תקנת הספר קלקלתו. וכתב הרא"ש¹²¹ בתשובותיו כלל ג' שאלה ז' ואיני יודע איך יתקן עוות הסתומות מהפתוחות, כי היה צריך למחוק הרבה לפניו או לאחריו, שמה יודמן לו השם, וגם יצטרך למעט¹²² את הכתב.

ובנ"ד בדואי שני הקלולים יודמנו. כי בפסוק כי בא סוס פרעה יש שם הנכבד, ולעשותו בדמות שירה, ימעט מאוד הכתב. ואם נבא להחליף היריעה ולכתוב אחרת תחתיה, לא נמצא סופר במדינות הללו שידע לכתוב בכתיבה אשכנזית¹²³, כאשר המה ספרי תורות הללו. ואם יכתב בכתיבה אחרת מתחזי כמנומר ולית ביה הדור, וימצא הספר יותר מקולקל מבראשונה. ואם יאמר המחמיר תבא עליו ברכה, היאך מניח דברי מסכת סופרים (פ"ב הי"א) לישא פנים ולהחזיק איזה דעת פוסק או גדול, תשובתו בצדו, והיא תשובת הרא"ש הנ"ל שנשאל לו על ענין פתוחות וסתומות אשר פליג ר"ת על מסכת סופרים על מי יש להסמך, והשיב וסתומות ופתוחות נראין כדברי ר"ת.

וגם בצורת השירה עצמה שינה הרמב"ם ממה שכתוב במ"ס, כאשר כתב הרא"ש בפירושו להלכות קטנות של הרי"ף (דפ' וילנא דף ד רע"א). ומה יש לתמוה על מסכת סופרים, והלא בגמרא דילן כתיב היא מוצאת (בראשית לח, כה) חסר א'¹²⁴, פילגשם (שם כה, ו) חסר יוד¹²⁵, כלות (במדבר ז, א) כלת כתיב¹²⁶, וכהנה רבות עמו¹²⁷, ובספרי תורות שלנו כולם מלאים, העל זה נפסל כל הספרי תורות שלנו, חלילה לנו מעשות כדבר הזה.

ואם יוסיף להקשות ולומר מה לנו להשוות דברי הרמב"ם אשר כתב לפסק דין ולעכובא, עם דברי הגדולים הנ"ל אשר כתבו כל דבריהם לפי מה שעלה על דעתם בפשטיה דקראי ולא לשורת הדין. גם לזה יש תשובה, כי הרמב"ם ז"ל פוסק היה, ומגדולי ישראל, ואלו גם הוא כהרמב"ם ידמה ולבבו לו כן יחשוב לפסוק דין, על מה חולק, על דבר דאליבא דכולי עלמא כדבריו כן הוא, וגם אליבא דידיה, ומה יועיל אם פסוק כי בא סוס איננו בלשון השירה אם האמת כן הוא שהוא מן השירה, והצורה תוכיח. ורבינו בחיי איך נשאו רוחו אותו לומר ויש לדעת כי פסוקי השירה הם י"ח, וי"ט הם אליבא דכולי עלמא. אלא האמת יורה דרכו שהמה ראו ספריהם כתובים בדמות

כי בא. 119. יש לקרוא מלה זו בשין שמאלית, וכוונתו: נלחץ, נדחוק, נפסול. ועדיין צריך ביורר שימושה של מלה זו. 120. ר"ד יצחקי הציע שאולי צ"ל: מארבה, על פי הפסוק: כי רבו מארבה (ירמיהו מו, כג). 121. בכתב היד לא נרשמו כאן גרשיים כסימן לראשי תיבות, וכן לא נרשמו, לעתים, גם במקומות נוספים בהמשך. הוספתי את הגרשיים במקומות אלו, מבלי לציין שעשיתי כן. ראה לעיל הערה 103. 122. היינו: יצטרך למעט. 123. כבר כתבנו למעלה, סעיף ב, כי ברוב כתבי היד האשכנזיים של המקרא הפסוק כי בא אינו כתוב כשירה. ובעל מחצית השקל בס"י נא סק"ט העיד כן על ספרי תורה האשכנזיים, כפי שהעירני ר"ד יצחקי. 124. כוונתו לבבא מציעא נט ע"ב: נוח לו לאדם שיפיל עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים. מנלן מתמר, שנאמר, היא מוצאת. וכתבו שם התוספות: דכתיב היא מוצת, בלא אל"ף, כמו (איכה ד) ויצת אש בציון וכו'. 125. כתב רש"י בפירושו לתורה שם: חסר כתיב, שלא היתה אלא פלגש אחת, היא הגר היא קטורה. וראה גם בראשית רבה סא, ד. 126. כתב רש"י שם: כלת כתיב, יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה. 127. רובם צויינו על ידי ר"ע איגר בגליון הש"ס, שבת נה ע"ב. וראה אשרנו (לעיל הערה 62), עמ' 113 באורך.

שירה עד ה' ימלוך לעולם ועד, וככה היה סברתם לפי הדין. ואם האר"י¹²⁸ שכתב דרך המקובלים גמר לפי כוונותיו שפסוק כי בא סוס הוא מן השירה, גם הרמב"ן, ורבינו בחיי, בעל הצרור המור¹²⁹ והר"ם קורדווריו היו מקובלים, ואפכא מסתברא להו.

אברא דהרב ר' מרדכי הלוי בספר גינת וורדים שלו כלל ב' סימן [ח] פסק להחמיר אפי' בשעת הדחק. אכן אחרי בקשת המחילה מכבוד הדרת תורתו נימא כי ראיותיו אינם מכריחות להחמיר כאשר כתב, כי כל מעשה תקפו וגבורתו בראיותיו לקוח ממה שהובא במ"ס (מסכת סופרים ספ"ב) במנין שלשים שיטות, ששיטה כ"ט יתחיל במילת בא והאחרונה במילת מי, וכתב ומכיון שמצינו שבשיטת כ"ט דנין פסוק זה בדין השירה בהפסק ריוח בנתיים באמצע הכתיבה ואין פוצה פה ומצפצף, א"כ מינה מוכח דגם בשיטת שלשים שכותבים בו תשלום הפסוק, שראוי שיכתב כדין השירה בהפסק ריוח בנתיים, ואין ראוי לעשות פסוק בתרי גווני כיון שכל הפסוק הולך בסגנון א'. משא"כ בפסוק ראשון של אז ישיר, שתחילה הפסוק כותבין אותו כשאר התורה, ושטה של אחריו המתחלת לאמר עושין בה ריוח כדין השירה, דהתם שאני, שתחילת הפסוק הוא ספור דברים בעלמא וכו' עכ"ל.

ודבריו אינם מובנים במה שאמר כי פסוק אז ישיר בראשיתו אינו מן השירה ולכן אין עושין אותו בדמות השירה, כי גם פסוק האזינו השמים (דברים לב, א) היא הקדמת השירה, ועכ"ז כתוב בדמות שאר השירה. גם פסוק ותשר דבורה¹³⁰ (שופטים ה, א), ופסוק וידבר דוד לה' (שמואל ב כב, א), הם הקדמות לשירה וכתובים בדמות השירה. אלא ודאי כי דברי מסכת סופרים לקוחים ממה שנמצא בספרים, ומאין לימא לן כי פסוק כי בא סוס פרעה בדמות השירה עבדינן ליה, גם כי בשלשים שטות עבדינן השירה, והשיטה כ"ט נתחיל בא, והשיטה שלשים נתחיל במילת מי, והלה¹³¹ יש יתירין¹³² מילות בכתוב למלאות השיטה כ"ט מבלי הרחיב הכתב, כמו שיש בשיטה הראשונה של אז ישיר. וגם כי דבריו טובים ונכוחים בנדון ידידה, כי שטה כ"ט היתה בדמות שירה ושיטה ל' לא היתה בדמות שירה ואין לחלק בפסוק א' שכתוב בסגנון א', עם כל זה לא היה לו לחלוט לחומרא בשכל הפסק אינו כתוב בדמות שירה.

גם מה שכתב ודברים אלו מובנים הם מדברי מ"ס, שנתן קצבה גדולה לשיטת ראשונה לכתוב בה עשרה תיבות, ולשיטות שלאחריה אין שם יתר משמונה תיבות, דמשמע דשיטה ראשונה אינה מכלל דברי השירה וכדכתבינא. ובמחילה מכבוד תורתו אגב חורפיה לא דק, כי בשיטה השביעית המתחלת שלישי ומסיימת כמו, הם תשע תיבות. ושיטה כ"ט המתחלת בא ומסיימת את לפי מ"ס

128. המג"א בסי' נא סק"ט, הביא כן בשם כתבים. בשו"ע מהד' מכון ירושלים ציינו לשער הכוונות, אבל שער הכוונות נדפס מאוחר יותר, ולא יתכן שהמג"א כיוון אליו. אלא כוונת המג"א היא לשו"ע האר"י הנדפס בפראג שנת ת"ך, כפי שכתב ר"י אביב"ז בספרו קבלת האר"י, ירושלים, תשס"ח, עמ' 735 [שם קבע אביב"ז את מקום הדפוס ושנת הדפוס, אף שפרטים אלו לא נדפסו בשו"ע האר"י]. וכן נמצא שם בהלכות צדקה ס"ט: "פסוק [אולי צ"ל: בפרשת] אז ישיר משה צ"ל כי בא סוס פרעה כי הוא מן השירה. גם צ"ל ה' ימלוך לעולם ועד שנים מקרא ואחד תרגום כי כן היה אומר הרב ר' חיים ז"ל". אפשר שהמחבר כיוון לדברי האר"י המובאים בדברי המג"א, או שכיוון למובא בשם האר"י בשו"ת גינת וורדים, ראה לקמן הערה 133.

129. לעיל כתב גם את דברי בעל תולדות יצחק, ומדלא מנאו עמם, משמע שסבור כי אינו נמנה עם המקובלים. אמנם מצאנו כמה פעמים בפירושו שהביא את ספר הזוהר (בראשית א, לא; ד, כ; ז, כב, ועוד), אבל אינו מרבה בכך, וגם פירושו אינו בנוי בדרך זו. 130. ע"י ר"מ ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 165-171, בעניין שירת דבורה וצורות שונות לכתיבתה, כולל הפסוק הזה. וראה עוד מנחת שי שם, וכן אשרנו (לעיל הערה 62), עמ' 157 הערה 14. 131. היינו: והלא. 132. כך נראה לקרוא מלה זו. וכוונתו שבאז ישיר יש עשר מלים, וכן בכי בא עד מי יש עשר מלים, ונמצא שאפשר למלא בהם את כל השורה כמו אז ישיר. אמנם באז ישיר יש ארבעים אותיות, ואילו בכי בא יש שלושים ושמונה אותיות, אבל אין זה הבדל

יש עשר תיבות, ולדברי רמב"ם אחד עשר שמסיימת ממילות מי¹³³, ואם כן נימא מטוניה, אם בשיטה הראשונה שיש בה עשר תיבות אינה מן השירה, גם שיטה כ"ט שיש בה עשר תיבות ולהרמב"ם א' עשר, אינם מן השירה.

ומה שהביא ראיה מהרב המקובל מהר"י לוריא¹³⁴, שכתב על הרמב"ן דאגב חורפיה לא דק, שבקש לו חבר ולא מצא, ושאיין ראוי לסמוך עליו אפי' בשעת הדחק, פליאה דעת ממנו הפלא ופלא איך פה קדוש יאמר דברים אלה על הרמב"ן ז"ל שר וגדול בישראל וכלול בכל החכמות בנסתר ובנגלה. ועוד איך אמר שלא מצא לו חבר, וכמה חברים מצאנו אתו אנשים שמקראי קדש הלולים¹³⁵ לה', ואם נחפש נמצא אחרים עמו¹³⁶, ואיך נאמר שכלם כא' אינם ראויים לסמוך עליהם, חלילה וחס.

גם לא אחדל מלומר כיהודה ועוד לקרא, כי ברוב תפוצות ישראל אומרים בזמרות שחריט השירה, וכולם גומרים ה' ימלוך לעולם ועד, הלא דבר הוא. ואין לומר שבכל הקהלות שאומרים אותם כך שגו ברואה פקו פליליה. א"י¹³⁷ מכל הני מילי גברותא נימא מלתא דשויה לתרוייהו לענין פסק דינא, כי הבא לכתוב לו ס"ת יורנו בדרך יבחר הרמב"ם ז"ל, שמסכת סופרים וספרים עמו, ואר"ה¹³⁸ שאג מי לא יירא בעירו. אכן בדיעבד שב ואל¹³⁹ תעשה עדיף, כי דעת חכמים אחרים נוחה הימנה, ועל ענין כזה נאמר טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח ידיך (קהלת ז, יח), כי אינך יודע איזה מהם¹⁴⁰ יכשר הזה או זה או¹⁴¹ שניהם כאחד טובים (שם יא, ו). והאל הטוב ינחנו באורח מישור ומנסתרות ינקנו, נאם החותם בעד מעלת רבני הישיבה הכללית שבוינ[יצאיה], בסדר אלה הדברים אשר צוה ה' לעשות אותם, ביום הששי כ"ז אדר ראשון¹⁴², התפ"ו.

יג 143

וגם זה לך בן¹⁴⁴, להבין דבר מתוך דבר, אשר גלה דעתו בדין זה כמהר"ר חיים וולטירא מעיר אנקונה.

אבינא דבר נפלאה ממני לחוסר וקוצר ידיעתי, אכן גזרת החכם החשובה, שאלת חכם חצי תשובה, היא סמכתי לעמוד על דברי מר, וכי אורו¹⁴⁵ אראה אור, בעזר לי אדיר ונאור.

משמעותי כל כך. וראה אשרנו (לעיל הערה 62), עמ' 152, הערה 26. 133. דברי הרמב"ם יש נוסחים שונים, ועמד עליהם פנקובר הנ"ל (לעיל הערה 31), וראה גם ברמב"ם מהר" פרנקל. 134. דברים אלה אינם נמצאים בספר הכוונות של האר"י, ויניציאה, ש"פ, ולא בשו"ע האר"י הנזכר לעיל הערה 127. ר"י אביב"י כתב לי בטובו, ותודתי נתונה לו בזה, כי עניין זה נמצא בפרי עץ חיים, שער הזמירות פרק ו, ולכן אפשר שר' מרדכי הלוי ראה זאת שם בכתב יד. עוד הוסיף וכתב לי כי סבירה ממנה היא האפשרות שהוא ראה זאת באחד מספרי הכוונות הרבים, שנערכו בעריכות שונות ונעתקו בכתב יד. בכתיבה מזרחית נמצאות העתקות רבות כאלו לפנינו. עוד אפשרות כי ראה זאת בספר כוונות שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה שהיה לפני ר' מאיר פופרש, וממנו לקח לתוך ספר פרי עץ חיים. 135. על חלק מהמלה הועבר קו, ואולי הכוונה היתה למחוק חלק זה, כך שיש לקרוא: שמקראי קדש הם לה'. 136. ואכן יש נוספים הסבורים שהפסוק כי בא אינו חלק מהשירה, והובאו בספרים שצויינו לעיל במבוא, והמעין ידרשם משם. מביניהם זוכיר רק את ר"ד אבודרהם שהובאו דבריו בבית יוסף כמצויין לעיל במבוא, ולכן לכאורה היה על המחבר להזכירו. 137. אלא ודאי. 138. המליצה לקוחה מעמוס ג, ח: אריה שאג מי לא יירא, וכוונת המחבר היא לרמב"ם. 139. בכתב היד כתוב: שבו אל, ומסתבר שזה שיבוש, וצ"ל כמו שנכתב בפנים. 140. מלה זו אינה נמצאת בכתוב. 141. בכתוב: ואם. 142. בשנת תפ"ו, כז באדר א' חל ביום חמישי. 143. זה מספרה של התשובה הבאה, שהיא תשובתו של ר"ח וולטירא. 144. מליצה על פי בראשית לה, יז: כי גם זה לך בן. שורה זו נכתבה בידי ר"י פאציפיקו, ולכן בכתב היד שורה זו כתובה בשתי שורות קצרות זו מעל זו, ובאורך שונה משאר השורות של התשובה. כוונת ר"י פאציפיקו לומר, הרי לך עוד הבנה בעניין זה, וסיוע נוסף לדבריי. 145. אפשר גם לקרוא: ובי אורו, והיה פשוט יותר אילו היה

על ראשון ראשון, אומר במענה לשון קלשון¹⁴⁶, שאין ספק שכך חובתנו להניחם כמות שהם, גם כי לכתחילה יפה לנו לעשות כדברי הרמב"ם. וכן מצאנו בהדיא ב"ד סימן ער"ה סק"ב בהגה"ה ז"ל, ואם לא יוכל לכוין בכך לא יסור מדברי הרמב"ם בזה, כי עליו סמכו האחרונים וכתבו שכדבריו הם כדברי¹⁴⁷, ומ"מ אם נמצאו¹⁴⁸ ס"ת שאינה כתובה לפי דבריו אין לפוסלה, כי יש גדולים שיש להם סברות אחרות בזה, ע"כ. ואין לומר דהרב ז"ל מיירי דווקא בעניין פ' פתוחה וסתומה דאין בה מחלוקת בין הרמב"ם והרא"ש וכדכתב לעיל מינה מרן בש"ע, לפי שאם נדקדק במקור ההגהה זו בד"מ (דרכי משה אות ה), נראה ברור כשמש שהרב כתב שם אחר מה שכתב(ו)ב מרן בב"י שם בשם הרשב"א בתשובה שיש כמה גרסאות חלוקות בין מערבאי ומדנחאי ובן אשר ובן נפתלי כגון כלת משה פלגשם¹⁴⁹ ודומיהם שיש כתבים חסר ויש כתבים מלא, ועליו כתב שם הרב בשם מהר"י מינץ סי' ח' שאין לפסול ס"ת שאין פרשויה סדורים כדעת הרמב"ם וכו'. א"כ מוכח בהדיא דה"ה לכל שאר חילוקין וחילופין אין לנו לפסול ס"ת אם לא נמצא כתוב כדעת הרמב"ם, גם כי לכתחילה ראוי לעשות כמותו.

וב"ב להדיא הרב ש"ך שם אות ו' ז"ל, בין שנמצא שני בצורות הפתוחות או הסתומות או שנמצא שני במה שמנה הרמב"ם בכל ענין אין לפסול בדיעבד, כיון שבמקצת מקומות יש לגדולים סברות אחרות בזה, אפי' במקום שאין נמצא חולק על הרמב"ם י"ל שאותה ס"ת היתה כתובה ע"פ איזה גדול שחולק על הרמב"ם, וכן מה שכתב בעט"ז וכו' וכן תי' מהר"י מינץ סי' ח' וכו' ע"ש. וא"כ כ"ש בנ"ד שידוע לנו שיש גדולים אחרים שסוברים מעקרא שאין פסוק זה ממנין השירה דסמכין אחזקתיהו, ומניחין אותם כמות שהם.

ואף הרב אור תורה¹⁵⁰ עם שכתב בספרו הצורה הנכונה לפי דעתו, לא עלה על דעתו לפסול אשר איננה כתובה כצורתו, דכן כתב ז"ל וכותבים ס"ת יזהרו לכתוב השירה כפי השירה אשר אכתוב וכו', וכן¹⁵¹ ודאי ראוי לעשות לכתחילה, אכן לא מפני זה נפסול ס"ת שכתוב בצורה אחרת, ואפי' לא היינו יודעים שום סמך לדבר מדעת אחרת, מ"מ יש לנו להכשירו ולא לשנותו כדכתב מרן בב"ה¹⁵² סי' ער"ה ז"ל, בתשובה כ"ג¹⁵³, ראשי שורות של שירת וי[ו]ן שע אם שינה אינו מעכב כי תקון סופרים הוא (וזה שלא כדברי הרב אור תורה שנראה מלשונו דאיתא לעכובא ע"ש)¹⁵⁴, אבל אריח ע"ג לבנה אם שינה מעכב (וכן מצאתי בשלטי הגבורים הלכות ס"ת דף ע"ד ע"ב אות ג' ע"ש¹⁵⁵), אך מחק ותיקן מכשיר ע"כ. וכיון שכשר לדעת קצת גם אם שינה מאריח ע"ג לבנה דהוא עיקר השירה, ה"ה אם לא כתב באיזה מפסוקים (אפי' תימא שיהיה שם ודאי

כתוב: ובאורו. 146. לא נתבררה לי משמעות מלה זו כאן. אולי כוונתו: קל לשון. 147. נראה שחסרה כאן מלה או יותר. אמנם בש"ע הנוסח הוא: וכתבו שדבריו הם עיקר. 148. עדיף להגיה: נמצאה. 149. ראה לעיל הערות 124, 125. 150. הוא ר' מנחם די לונזאנו, ונדפס ספר אור תורה בספרו שתי ידות, ויניציאה, שע"ה, ונמצא כן שם ברף ט ע"ב. 151. מכאן ואילך דברי המחבר. ונראה שדייק מדברי ר"מ די לונזאנו שכתב "יזהרו לכתוב השירה" וכו', ולא כתב בדבריו שאם לא יעשו כן יפסל ספר התורה. 152. בבדק הבית. 153. כוונת בדק הבית בזה היא: [תשובת הרא"ש] כ"ג [=כלל ג, סי' ז]. 154. הסוגריים כאן, וכן אלו שבהמשך עד סוף הקטע, נכתבו במקור. והנה לעיל כתב ר"ח וולטירא שלדעת אור תורה אינו מעכב, ולא חילק בין ראשי שורות לאריח ע"ג לבנה, וכאן כתב שמעכב. ולכן נראה בעיני שאלו הם דברי ר"י פאציפיקו, שהוסיף על תשובת ר"ח וולטירא, אלא שהיה עליו להגיה זאת כבר לעיל בדברי אור תורה. ולענין שינוי ראשי השורות ראה בתורת הלוי, הלכות סת"ם לר"ש וואנר, נלקטו ונערכו בידי רש"י שטרן, בני ברק, תשס"ה, פרק יז, סעיף כג, עמ' קצז, שיש בזה מחלוקת, והוא פסק להכשיר. 155. והביאו לקמן בראש הקטע הבא, וראה לעיל הערה 94. ואם אכן אלו הם דברי ר"י פאציפיקו, אזי כתב כן טרם שראה את דברי ר' חיים שבקטע הבא. אבל אם הם דברי ר' חיים עצמם, קשה יותר מה ראה לכתוב כן פעמיים.

פסוק מפסוקי השירה) צורת שירה כלל דלפ"ז כשר, וכ"ש דאיכא מאן דס"ל הכי מעקרא וכדלעיל.

וכן יש להוכיח לפ"ד מלשון ריא"ז הלכות ס"ת דף ע"ד ע"ב שכתב, וכן אם כתב השירה כל שטותיה כשטת ס"ת פסולה ע"כ, בודאי דאיכא למידק מל' זה דדוקא אם כתב כל שטותיה כס"ת פסולה, אבל אם שינה באחת מהנה, לאו בהכי מפסלינן¹⁵⁶, וטעמא לענ"ד הוי משום דא"א לומר דיש סברות אחרות שכל השירה ראויה להיות כשאר ס"ת, אבל באחת משטותיה אפשר ואפשר, וכמו שהוא בנ"ד דהדבר מחלוקת בין הרמב"ן והארב"ע¹⁵⁷, ומשום הכי ודאי כשר. וכך כתב בלבוש שם ס"ק ב' דלא חיישינן דילמא לכתחילה כתב ס"ת פסולה, ע"ש. והרא"ש נמי על הלכות קטנות (ס"ת אות יד)...¹⁵⁸ ז"ל וצורות השירות מפורשות במס' ס' וכו', והתחילות השיטות הן כתובים במ"ס, וגם הרמב"ם כתבן ושנה בהן קצת ע"כ, הרי שאין בשינוי זה עכוב, והכל הולך אחר הסברא, זה אומר בכה וזה אומר בכה כל א' פונה לדרכו, ואין בזה פיסול כלל ח"ו.

ובלחם חמדות הלכות ס"ת אות ס"א דף פ"א ע"ד אחר שכתב צורת השירה לדעת הרמב"ם כתב ז"ל¹⁵⁹, ומכאן קשה לי על מנהג שכופלין ה' ימלוך לעלם ועד בפסוקי דזמרא וכו', והטעם לפי שהוא סוף השירה, אבל מחלוקת יש(י)נה היא, שהחכם ראב"ע כתב בפרשת בשלח שלפי דעתו גם זה הפסוק מהשירה וכו', והרמב"ן דחה דבריו לפי שאינו בלשון השירות והנבואות. הנה נוכל לומר דאתרי דנהיגי לכפול פסוק ה' ימלוך נתפשט מטעם הרמב"ם¹⁶⁰, וא[נן] לענין ס"ת אין לנו אלא דברי הרמב"ן¹⁶¹ וכו', ואע"פ כן אין לשנות מנהג זה [דימלוך] וכו'.

הנה התבאר מכל האמור, דכיון דדבר זה תל[וי] במחלוקת, גם כי לכתחילה ראוי לעשות כדברי הרמב"ם, מ"מ בדיעבד ס"ת שמצאנו עשוי לדעת הרמב"ן מניחין אותו אחזקתו ואין לנו לשנות בו שום דבר, כיון שיש לאותו סופר שכתבו על מה להסמך, ואין צורך באורך.

156. דיוק זה שנוי במחלוקת, ראה חיד"א, שיורי ברכה, יו"ד סי' רע"ה אות ב, וכן בדבריו בכסא רחמים על מסכת סופרים, פ"א ה"י בתוספות ד"ה והנה. וראה גם שו"ת שבט הלוי, ח"ב סי' קמב, שכתב שרוב האחרונים הכשירו. וראה עוד חלק י, סי' רעז, אות ג. וראה לעיל ליד הערה 95. 157. צ"ל: והראב"ע. 158. כאן כתובות שתי אותיות בראשי תיבות (לא כתוב: ס"ת) שאיני יכול לקרוא, אבל אין זה מעכב את ההבנה. 159. הבאנו חלק מדבריו לעיל ליד הערה 58, ולפנינו נמצא כן באות סה. כידוע בתחילה נקרא החיבור בשם לחם חמדות, ואח"כ שונה שמו לדברי חמדות, וכן הוא בדפוסים לפנינו. 160. צ"ל: הרמב"ן. 161. צ"ל: הרמב"ם.